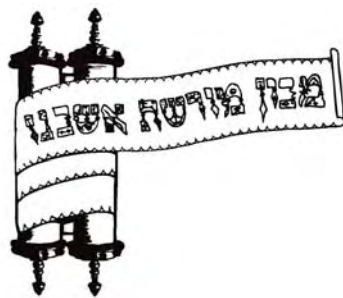

ירושתנו | ספר שביעי ה'תשע"ד

ירושתנו

ה'תשע"ד

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות
כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ד

ספר שביעי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק פרוס תשע"ד

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב משה דוד צ'צ'יק, ירושלים

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

...הוספת אדר שני קרויה "עיבור שנה" ... קיום המצוה הזאת מוטל על הנציגות הלאומית העליונה של התורה. היא שתקבע את אופיה של השנה – אם פשוטה או מעוברת – על יסוד חישובים אסטרונומיים ועל יסוד סימנים אחרים שיש להתחשב בהם לעניין זה. הנציגות הלאומית של התורה נתכנסה לאחרונה בימי הלל השני והיא קבעה את הלוח לכל תקופת הגלות.
רש"ר הירש, פירוש לדברים טז, א

שנת תשע"ד הבאה עלינו לטובה, שנה מעוברת היא. כיצד מעברין את השנה? מעיקר הדין, כפי ששנינו במשנה (סנהדרין א, ב): "עיבור השנה בשלושה דברי רבי מאיר. רבן שמעון בן גמליאל אומר: בשלושה מתחילין, ובחמשה נושאים ונותנים, וגומרים בשבעה". אך לדאבון לבנו, בשעת כתיבת השורות לא זכינו שתהא סנהדרין יושבת בלשכת הגזית שבירושלים, אף לא ביבנה. אם חכמים לא התכנסו – בשלושה ובחמשה ובשבעה – ונמנו וגמרו שתהא זו שנה מעוברת, כיצד אפוא נקבע עיבורה של שנה?

התשובה שגורה בפיו של כל תינוק למן דן ועד באר שבע: לפני קרוב לאלפיים שנה קבע הלל הנשיא, נכדו של הלל הזקן, כי שנת ה' אלפים ותשע"ד תמנה שלושה-עשר ירחים! הוי אומר, עובדת עיבורה של שנה זו מבטאת את הקשר הישיר וההדוק בין דורנו לתקופת חז"ל.
פעמים, ברגעי חולשה ומבוכה, נדמה שנשתנו העיתים, שהמרחק בינינו לבין חז"ל גדול מנשוא. והנה, כמדי שלוש שנים באה שנה מעוברת כאשר מתלווה אליה רגש הזיקה לתקופת חז"ל, רגש הממלא את לבנו, מרחיב את הכרתנו ומעמיק את מחויבותנו בכל דין והלכה ובכל מנהג והנהגה – אותם אנו מקיימים ולאורם אנו הולכים מתוך זכות ומתוך חובה למסורת אבות, אותה מסורת שלא נגדעה מאז משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ועד גדולי הדורות שקדמו לנו.
תקוותנו ותפילתנו, כי בשנה הבעל"ט נזכה לקיים את התכלית של חודש העיבור, היא הקרבת מנחת העומר בבית מקדשנו במרום הרים (עי' רש"י דברים טז, א).

*

יחד עם כל בית ישראל מביעה מערכת 'ירושתנו' צער על לכתו לעולמו של אחד מפארי גידוליה של יהדות אשכנז, צאצא לאחד מגדולי רבניה - הרב מווירצבורג, הוא הגאון רבי יהושע ישעיה נויבירט זצ"ל, עתיר המעש להעמדת שמירת השבת כהלכתה, שהיה ידיד נאמן למכון מורשת אשכנז ומעריך פעליה, ומתוך הערכה זו כיבד את 'ירושתנו' מפרי תורתו בחלק הראשון (תשס"ז).
בהסכמתו לסדרת 'רשי מנהג אשכנז' (חלק שלישי) הוא מביע את שמחתו על המאמץ "להחזיר עטרת ליושנה, מנהגי אשכנז, שלצערנו נשכחו מאתנו", משבח את איסוף מנהגי אשכנז "למען ידעו דור אחרון", ומסיים באיחול "הצלחה רבה וסייעתא דשמיא, כדי שיוכל לברך על המוגמר". יהי זכרו ברוך ושפתותיו דובבות.

מערכת ירושתנו

לקראת שנת תשע"ד

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לזכר נשמת

מרת מרים ראפפ בת ר' אלכסנדר פלאוט ז"ל

JANE RAPP NEE PLAUT, BORN APRIL 6, 1885,
PASSED AWAY ON "RUMPEL NACHT"

אסרו חג פסח ה'תש"ל

לכבוד

ישראל אהרן בן קלונימוס

ואשתו אורית פירי בת משה ישראל

וילדיהם

יאיר איתן, אריאל דן, אביגיל לאה, נועם שי, אילת תמר,
מיטל מוריה, אמת דביר, יואב אילן וירדן רבקה

לכבוד

שמעון בן-ציון בן קלונימוס

ואשתו שושנה לאה בת יעקב

וילדיהם

עדין ועמליה

לכבוד

עזריאל גרשון בן יהושע ישראל

ואשתו אהובה רחל בת קלונימוס

וילדיהם

טליה זהבה, יונה אלכסנדר, סעדיה יהודה ואדיר גלעד

קלונימוס (מייקל) ושיינדל גיטל (סוסן) ווימפפהיימר

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לזכר הורינו היקרים

קלונימוס בן אליעזר פלאוט

נפטר בי"א תמוז תש"ע

חווה בת אברהם שלמה לבית גרינקראוט

נפטרה בי"ד תמוז תשס"ו

ולזכר הוריהם

אליעזר בן קלונימוס פלאוט

נפטר בי"ד אדר תשכ"ד

בריינדל בת החבר פנחס זליג לבית ויסמן

נפטרה י' כסלו תשמ"ב

אברהם שלמה בן חיים נתן גרינקראוט

נפטר ה' סיון תשל"א

חנה רייזל בת שלמה יוסף לבית סוגצקי

נפטרה ט"ו חשון תשט"ו

ולזכר אחינו

ראובן יוחנן בן קלונימוס פלאוט

נפטר בכ' שבט תשנ"א

הוקדש ע"י משפחת פלאוט

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

פירוש לאחד מן הראשונים לסילוק פרשת פרה / הרב מרדכי וינטרויב ..... יז
רבותינו שבאשכנז הרבו לפרש את התורה על כל חלקיה ובכללה את הפיוט. נראה כי חכמי אשכנז ראו את הפיוט כמשקף את ספרות חז"ל, ועל כן עמלו לחשוף את צפונותיו ולדייק במלותיו. רוב הפירושים לפיוטים נמצא עדיין בכתבי יד שונים ומגוונים, ורק מיעוטם נחשף לאור הדפוס כפעם בפעם בשנים האחרונות.

ליקוטים אשכנזיים - פסקים ותשובות, מנהגים ומעשים / הרב יואל בינדר ..... לא
בליקוטים הנדפסים כאן לראשונה מכתב-יד מצויים ליקוטי מנהגים, הלכות, תשובות גאונים, קטעים מחכמי אשכנז הראשונים וכן שריד מקובץ הלכות תפילה שמקורו משלהי תקופת הראשונים. ליקוטים מסוג זה רווחו באשכנז בתקופת ספרות המנהגים, ומלבד החידושים והדיעות הזרועים ברחבי החיבור, יש בו כדי לזרות אור על האופי המיוחד של לימוד התורה בתקופה שתומה זו.

אמת ליעקב - ספר שמות / רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל ..... סב
המשך פרסום דרושי פרשיות התורה שנשא רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל, רבה של פרנקפורט דמיין מחבר שו"ת 'שב יעקב', וזאת הפעם לספר שמות (בספר הקודם פורסמו הדרושים לספר בראשית). דרושים מפולפלים בסגנונם המיוחד של ראשי הישיבות באשכנז כגון ר' אברהם ברודא ור' יהונתן אייבשיץ, שלא נמר טעמם ולא נס ליחם.

שני הספדים מרבני משפחת אויערבך על רבי אברהם מליסא זצ"ל / הרב נ. רפאל אויערבך ... פז
האב והבן – רבי צבי הירש אויערבך אב"ד וורמייזא, ובנו רבי אביעזרי זעליג אויערבך אב"ד פוסוויילער שבאלזס – הספידו את הגאון המפורסם בדורו רבי אברהם מליסא, שנסתלק לבית עולמו ביום הכפורים תקכ"ט. הספדים אלו מועתקים מכתב ידם, מוערים ומפוענחים בתוספת מבוא נרחב אודות רבי אברהם מליסא ותולדותיו.

קצת דיני אבלות / רבי מנחם מנדל קארגוויא זצ"ל ..... קטו
רבי יונה רוזנבוים העתיק מפסקי רבו רבי מנחם מנדל קארגווי. חתנו של רבי יונה, רבי דוד צבי הופמן, העתיק קטעים מרשימות חותנו. כאן מוגש העתק "קצת דיני אבלות" – הם ארבעה פרטי הלכות בעניני אבלות: הספד בראש חודש, גילוח בערב ראש השנה כשהוא יום ל' לאבלות - לראש ולזקן, ועל דבר אבלות על נטבעת בנהר שאין עדות ברורה למיתתה.

אגרת מרן ה'חתם סופר' אל רבי דניאל פרוסטיץ מתקופת מעברו ממאטרסדורף לפרשבורג / הרב בנימין שלמה המבורגר ..... קיז
דרכו של רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' בקבלת רבנות פרשבורג, לא סוגה היתה בשושנים. האגרת המתפרסמת בזה לראשונה שופכת אור על הפרשיה ומגלה פרטים ומאורעות היסטוריים שאינם ידועים. המבוא מוסיף רקע היסטורי שופע, ומבין השיטין מתודעים אנו לשיטותיו והשקפותיו של גאון ישראל.

מומר למצות תפילין אם מותר לקרותו לתורה או לומר קדיש / רבי יצחק זעקל הלוי במברגר זצ"ל..... קכג
שאלה זו שהעלה רבי זעקל במברגר, רבה של קיסנינגן, נשמעת אולי מוזרה לאוזן בת ימינו: אדם המקיים את כל המצוות ואף מגיע להתפלל בכל יום בבית הכנסת, אך אינו מוכן להניח תפילין. השאלה היתה אם ניתן לכבדו בעליה לתורה או להגישו כש"ץ וכיוצא באלה.

אי יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה אפילו בקום ועשה / רבי עזריאל (עזרא) הכהן מונק זצ"ל..... קכו
הכותב הוא אחיינו של רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל וממלא מקומו כרבה של עדת ישראל בברלין. בדרשת שבת שובה שנשא בשנת תרפ"ט – כולל רשימת 'מראי מקומות' שפורסמה לקראת הדרשה – הוא כורך סוגיות רבות מכל רחבי הש"ס ונושאים הלכתיים רבים הנוגעים לדיון זה. לדרשה זו צורף מאמר בענין 'תשובה' על דרך הדרוש, שנמצא בין כתביו.

הלכה ותוספות

ברכת הנהנין על גדולי עציץ שאינו נקוב / רבי קלמן כהנא זצ"ל..... קלה
תלמיד חכם ועסקן ציבור היה ר' קלמן. הוא ידוע כנחשון בתחום ביסוס החקלאות על פי התורה, על פי היסודות שקיבל מרבו בעל 'חזון איש', ובהתאמתה להתפתחויות המדעיות והטכנולוגיות. במאמר זה דן בשאלה אם להחשיב את הגדל בעציץ שאינו נקוב כיוצא מן הארץ, וממילא אם אפשר לברך עליו 'המוציא לחם מן הארץ', 'בורא פרי האדמה' וכיו"ב.

הכשר ספר תורה נביאים וכתובים המדובקים / רבי אלחנן משה קונשט זצ"ל..... קמג
בגמרא מבואר כי מותר להדביק ספר תורה יחד עם נביאים וכתובים, והספר כשר. אך מדברי הרמב"ם יש מקום לדייק שלא כך היא ההלכה למעשה. המחבר מחדש ומדייק כי ההיתר לדבקים יחד הוא דווקא במקום שאופן דיבוקם מאפשר להפרידם, וגם הכשר ספר תורה זה, הוא דווקא לאחר הפרדת ספר התורה מספר הנ"ך.

בענין מצוות כיבוד אב ואם / הרב בנימין קרליבך..... קמה
הלכה פסוקה היא כי 'עשה דוחה לא תעשה'. המקרה הנדון במאמר זה, הוא כאשר מצות עשה של 'כיבוד אב ואם' נתקלת ב'לא תעשה'. הדיון פותח בדברי הגמרא במסכת יבמות דף ו ע"א, ומסתעף לעצם גדרי מצוות כיבוד אב ואם - חובת הכיבוד במעשים והחובה בכיבוד שבלב.

דעת חכמי אשכנז בדין קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת / הרב אהרן חיים הופנר..... קמט
חובת קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת היא דינא דגמרא. במקרה שלא קרא בנשימה אחת, האם עליו לשוב ולקרוא? הרמ"א הביא בשם מהרי"ל שיצא בדיעבד. עיון בלשונו של מהרי"ל במקורו, מעלה לכאורה שלא סבר כך. במאמר מבוארים דברי מהרי"ל לפי דעת הרמ"א, תוך עיון בדברי הראשונים ובהגדרת חובת קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת.

תורת אמך

השתלשלות מנהגי סדר הישיבה בבתי הכנסת / הרב מרדכי דרפר ..... קנז
מבין המרכיבים השונים במבנה בית הכנסת, הופלה נושא אחד שעד היום לא נסקר בשימת לב – כיוון ישיבת הציבור בבית הכנסת. המאמר סוקר את המנהג הקדום של ישיבה לארבע קצוות של בית הכנסת, עד למנהג הרווח כיום של ישיבה שורה לפני שורה. המאמר בעיקרו מתמקד אמנם במנהג קהילות אשכנז, אך סוקר את המנהגים בכל תפוצות ישראל, תוך עיון במקורות חז"ל, הראשונים והאחרונים, ובמצאי הארכאולוגיה של ארץ ישראל בימי בית שני.

מצות עבות בפסח / הרב יעקב שמואל שפיגל ..... קצג
הראשונים באשכנז ובצרפת התירו לאפות מצה עבה לפסח. עדויות על מצות עבות בקרב האשכנזים קיימות עד לתקופת ייצור מצת מכונה – אז החלו לייצר בקלות מצות דקות, והמצה העבה נעלמה. אגב כך נידונת שאלת כשרותן של מצות רכות שהתעוררה בדורנו. מצורת למאמר תשובה בכתב יד של רש"י קצנליבוגן, המעיד כי בבית אביו (מהר"ם מפדואה) אפו מצות עבות, והוא התנגד לכך. כן מוזכר חכם בשם ר' פנחס סנגויני שהתיר מצות עבות בניגוד לתקנה שהיתה נהוגה במקומו.

השרויה – מציאות משתנה או חשש הלכתי קיים / הרב ירחמיאל ישראל יצחק הלפרין ..... ריח
מנהג אי אכילת שרויה הנפוץ בכמה מקהילות ישראל, נדון ונסקר בפרטות במאמר זה: טעם האיסור, אופן ומקומות התפשטותו, תוך נסיון להתאים את טעמי האיסור שניתנו בו, למציאות זמנינו. המחבר מצטט מקורות קדומים שנתלו למנהג זה – ומברר אם אכן זו היתה דעתם – כמו גם את דעת חכמי אשכנז שלאורם אנו הולכים.

גווילים נשרפים בשבת ראש חדש פרשת החדש / הרב אפרים בנימין כספי ..... רלא
גווילי ספרי תורה שהיו בידי קהילת יהודי ארפורט ונשרדו מהם בשעת הפוגרום בימי 'המוות השחור' באירופה בשנת ה'ק"ט, השתמרו בצורה טובה ונמצאים עד היום ברשות ספריית ברלין. ניתן ללמוד מהם רבות על שיטת הכתיבה באותם השנים – כגון הקפדה על 'זוי העמודים', תיוג, אותיות משונות, ופרטים רבים נוספים. מחבר המאמר מנסה ללמוד מתוך מצבם של ספרי התורה, על מועד גירושם המדויק של יהודי קהילת ארפורט – ענין שלא נתברר לגמרי עד כה.

תקרב רינתי

הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים / הרב יהודה כהן ..... רנג
לסידור התפילה כמו שהוא בידנו כיום, ישנם נוסחאות אין ספור. מקור השינויים נעוץ במקומות ובארצות, כשבמשך הדורות נוספו עוד ועוד שינויים והנוסחים מתפצלים ומסתעפים עוד ועוד. במאמר זה, בא נסיון לנפות ולסווג את אבות הנוסח לסידור התפילה, לארצותיהם ולמוצאיהם.

ר' אליהו ב"ר עזריאל מוויילנא – מדקדק ועורך סידור התפילה / הרב יוסף פראגר ..... רנח
אחד הסידורים המהווים אבן יסוד לנוסח הסידורים הבאים אחריהם, הוא סידורו של רבי אליהו ב"ר
עזריאל מוויילנא, שיצא לאור לראשונה בשנת תס"ד, בהסכמתם של גדולי הדור (אף כי שינה כמה
מנוסחאות אשכנז המקוריים, תרומתו החשובה היא בעיקר בתחום הניקוד). המאמר סוקר את תולדותיו,
את עבודת הסידור, פולמוסו עם המדקדק ר' זלמן הענא, ועוד.

שיתוף ילדים בתור חזנים ומשוררים בבית כנסת / הרב מרדכי עמנואל ..... רעג
בעקבות מאמרו של הרב בנימין שלמה המבורגר, שהתפרסם בירושתנו ספר חמישי, אודות המקהלה
והחזן בבית מדרשו של הרש"ר הירש, שהסתעף לדיון בעצם השימוש במקהלה בבית הכנסת, משלים
כותב המאמר את הנושא בדיון על שיתוף ילדים שעדיין לא הגיעו למצוות במקהלת בית הכנסת.

בינת דורות

מסכתות התלמוד כספר לימוד: ה"קונטרסים" ותקנת המסכת האחידה / הרב יצחק יודלוב .. רפא
במאמר מקיף ומפורט מציג המחבר, מומחה בעל מוניטין לתולדות הספר העברי ומנהל מפעל
הביבליוגרפיה העברית בירושלים, תופעה ביבליוגרפית בעלת עניין שטרם זכתה לתשומת לב המחקר.
לא שרד אפילו עותק אחד מן ה"קונטרסים" המיוחדים בהם למדו הבחורים בישיבות אשכנז ופולין, אך
בדלי הידיעות נאספו כעמיר גורנה ומתוכם הוסקו המסקנות הביבליוגרפיות וההיסטוריות.

"כאן כושי מוכר גרמני": על צבע עורם של בני ישראל / הרב בנימין שלמה המבורגר ..... שט
על מכירתו של יוסף למצרים, מתבטאים חז"ל "בכל מקום גרמני מוכר כושי, וכאן כושי מוכר גרמני".
גרמני' פירושו בעל עור לבן, כפי שמפרשים המפרשים. צבעי עור נוספים המתייחסים לעם ישראל, כגון
עור בצבע אשכנז, ורוד, כמו גם צבע שיער. אלה נסקרים על פי מקורות חז"ל ורבותינו הראשונים
והאחרונים, ואף מקורות היסטוריים המתעדים בדרך אגב נושא זה.

תינוק הנולד ב'שריון' המכסה את פניו / הרב יעקב ישראל סטל ..... שכו
לתינוק הנולד כשהוא עטוף בחלק מהשלייה נקשרו שני כתרים מנוגדים: מזל טוב וסכנה. גם לחלק
השלייה נקשרה סגוליות. הדברים מתגלגלים מזמנם של חסידי אשכנז ועוד למעלה מהם ועד הדורות
האחרונים ממש, כאשר בין היתר טעות הבנה של אחד המלקטים המאוחרים מרחיבה את אחד הפרטים
ממובנו הראשוני ומסיעו לענין אחר, כדרכן של סגולות.

העשור האחרון בחיי הקהילה החרדית במגנצא / הרב צבי כהן ..... שמג
כותב הזכרונות, יליד מגנצא – היא מייניץ – מעלה מזכרונות ילדותו על חיי הקהילה שעמדה על סף
חורבנה, זכרונות המציגים תמונה מרהיבת עין של קהילה יהודית דומיננטית השומרת על מסורת
עצמאית, תוך שמירה אדוקה על כל קוץ של מנהג. בחלקו האחרון נסקר 'ליל הברדלח' והשפעתו על
הקהילה, וסקירה על השתקמותה ומצבה כיום. מבין שיטי הזכרונות משתקפים פרטים ממנהגי אשכנז,
כפי שנהגו בקהילת עתיקת יומין זו, ולאלה מצורפות הפניות מעורך המאמר – הרב שלמה קאטאנקע
הלוי מלונדון.

והמה בכתובים

עמודים: שפא - שצג

לתעלומת ייחוס מנהג כיסוי השופר בשעת ברכות לב"ח ולשל"ה / הרב י"ש סופר | אמירת פיוט 'שני זיתים' בחו"ל; פסוקי 'אתה הראית' במוסף לראש השנה / הרב ירוחם אלי' ראזענפעלד | בענין פדיית מהר"ם מרוטנבורג ז"ל לקבורה / הרב דוד גולדשמיט | אודות הגהות רד"צ הופמן על הש"ס / הרב מנדל בלוי | אמירת פסוקים לפני ואחרי אמירת התהלים בליל הושענה רבה / הרב יעקב יוסף ראזנבלום | הערות אודות קהילת ומנהגי מגנצא / הרב צבי כהן | לזהותם של א. מ. שווארצשילד ומאיר לעוויס / הרב משה מרדכי פריעדמאן | לקט הערות לספרי ירושתנו / הרב צבי ר. | דעת החזון איש בענין ישיבה אחורי אשה באוטובוס / הרב אהרן יעקב כהן

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ד....שצה

R. Eliezer of Tukh – A German Tosafist \ Rabbi Aryeh Leibowitz 5

רבותינו שבאשכנז

בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

פירוש לאחד מן הראשונים לסילוק פרשת פרה

רבותינו שבאשכנז הרבו לפרש את התורה על כל חלקיה – מקרא, משנה, תלמוד ומדרשי ההלכה. בין התחומים שראו חכמי אשכנז לפרשם עומד תחום הפיוט בייחודיותו. לא מצאנו נסיונות משמעותיים מחוץ לאשכנז-צרפת בפירוש הפיוט. נראה כי חכמי אשכנז ראו את הפיוט כמשקף את ספרות חז"ל, ועל כן עמלו לחשוף את צפונותיו.

אני מתכבד לפרסם מעל במה מכובדת זו פירוש אנונימי על סילוק לפרשת פרה של הקליר, מתוך כתב יד וטיקן 305 (מס' סרט במכון לכתבי יד 356) מן המאה השלש-עשרה הכתוב בכתובה אשכנזית, עמודים 22א-24א. כתב היד קטן בכמותו – בן 56 דפים בסך הכל – וכולל פירוש לפיוטים לארבע פרשיות, פורים, סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה. בנוסף קיים בו פירוש להגדה של פסח.

מזה שנים אני עוסק בתחום המסורה, ובעקבות כך הגעתי לפירוש זה, באשר קיימים בו ביאורים רבים הקשורים למסורה כדוגמת: קרי וכתוב; טעמי המקרא; פרשיות פתוחות וסתומות ועוד. מוזכר בו גם ספר תגי, אודותיו כתבתי מאמר בירושתנו ספר חמישי, עמ' ש ואילך, בשיתוף עם ידידי ר' אפרים בנימין כספי.

בכתב היד ישנם שיבושים מסוגים שונים. השתדלתי לתקנם ולציין בהערה את הנוסח המשובש. נוסח משובש מסומן בסוגריים עגולים. נוסח מתוקן בסוגריים מרובעים. תיבות הכתובים בגיליון סומנו בסוגריים מזווים.

לנוחות המעיינים, הוספתי את גוף הפיוט. בשל הקושי לקבוע את הנוסח שעמד לפני מחבר הפירוש – בפרט שפעמים רבות יש להסתפק אם נוסח אחר עמד לפניו או ששינה מן הנוסח המקורי לרציפות הביאור – בחרתי בנוסח המצוי בסידורים, והמעייין יעמוד מעצמו על השינויים שניתן לעמוד עליהם. גם ההדגשות אינן במקור וצויינן לנוחות העיון, וגם הן בכלל האמור שאין ללמוד מהן על גוף הנוסח.

אין לשוחח עוצם נפלאותיך. אין להגיד חקר דתותיך. אין להבין תוקף מפעלותיך. אין לפענח עומק פלאותיך. אין לעמוד על ספן מדותיך. אין לחקור סוד חידותיך. אין להשמיע כל תהלותיך. אין לגלות סוד עדותיך:

אין לשוחח עוצם נפלאותיך]. כמו¹ "ואת דורו מי ישוחח". כלומר, אין אדם בעולם שיכול לדבר עוצם נפלאותיך שאתה עושה בעולמיך. אין לפענח. לשון גילוי, כמו² "צפנת פענח" –

1 ישעיהו נח, ח.

2 בראשית מא, מה.

”גברא דמיטמרן גליין ליה“. חקר חידותיך. חידות של תורה, כ’מה ד’את א’מר³ ”דברי חכמ’ [ו]חידותם“. אין לעמוד על ספן מידותיך. אין אדם יכול לעמוד על [ספן]⁴ מידותיך. ספן. כמ’⁵ ”וספוני טמוני חול“ – ומתרגמינן ”וסימא דמיטמרן וג[ו]“.

המפורשות סתומות. הגלויות עלומות. המבארות חתומות. המשננות עצומות.
החקוקות רשומות:

המפורשות סתומות. כלומר הרבה דברים שאנו סבורים שהן מפורשות וגלויות, והן סתומות. כגון אילו חמשה דברים שבתורה שאין להם הכרע: שאת; [משוקדים];⁶ מחר; ארור; וקם.⁷ ט”א המפורשות. כלומר דברים [המופרשים]⁸ כגון אילו ה’ דברים, סתומות הן, שאין אדם יכול להכריעם. המפורשות. כמ’⁹ ”לא נפלאה היא ממך“ – ומתרגמינן ”לא מפרשא היא“. הגלויות עלומות. דברים שהן כתובים וגלוים לנו בתורה, הם נפלאים ממנו, כגון מעשה פרה. המבוארות חתומות. כלומר דברים שהן מבוארים לנו בתורה, הם חתומים ממנו. ט”א הגלויות עלומות. כגון¹⁰ ”על שחל ופתן תדרוך תרמוס כפיר“. וידבר הכתוב כמ’ שלא בפניו – ”כי כי חשק ואפלטו (ו)אשגבהו“. המשוננות עצומות. כלומר שיש דברים שהן משוננים בפנינו ולמידים, כמ’¹¹ ”ושנתם“. והן עצומות, כלומר סתומות ממנו. ודמיונו¹² ”[ו]עוצם עיניו מראות ברע“. וכמ’¹³ ”אין מעצמין את המת“, ואילו תיבות שנקראות ולא נכתבות, כמ’¹⁴ ”ויך דוד את הדרעור בן רחוב מלך צובה בלכתו להשיב ידו בנהר פרת“ – ”פרת“ נקרא ולא נכתב. וכגון בירמיה¹⁵ ”הנה ימים באים נאם יי’ [ו]נבנתה העיר וגו“ – ”באים“ נקרא ולא נכתב. וכגון¹⁶ ”השמיעו אל בבל רבים כל [דורכי קשת]¹⁷ חנו עליה [סביב] אל יהי לה פליטה“ – ”לה“ נקרא [ו]לא נכתב. וכגון¹⁸ ”כל אשר תאמרי [אלי] אעשה“ – ”אלי“ נקרא ולא נכתב. החקוקות

- 3 משלי א, ו.
- 4 בכה”י ”ספר“.
- 5 דברים לג, יט.
- 6 בכה”י ”השקרים“.
- 7 מכילתא מסכתא דעמלק פרשה א; מכילתא דרשב”י יז, ט; ירושלמי עבודה זרה ב ז (מהדורת האקדמיה ללשון עברית עמ’ 1390 שו’ 40-30); בבלי יומא נב.
- 8 בכה”י ”המופראים“.
- 9 דברים ל, יא.
- 10 תהלים צא, יג.
- 11 דברים ו, ז.
- 12 ישעיהו לג, טו.
- 13 משנה שבת פכ”ג מ”ה.
- 14 שמואל-ב ח, ג.
- 15 ירמיהו לא, לו.
- 16 ירמיהו נ, כט.
- 17 בכה”י ”דורכיך שת“.
- 18 רות ג, ה.

ליקוטים אשכנזיים

פסקים ותשובות, מנהגים ומעשים

קבצים וספרי ליקוטים מסוגים שונים נפוצים היו באשכנז וצרפת בימי הביניים. בקבצים אלו נכללו פסקים ומנהגים תשובות ומעשים, ואף קטעי תלמוד ומדרש שלוקטו בידי חכמים ותלמידים שרשמו בקונטרסיהם מכל אשר השיגה ידם, לזכרון דברים או כדי להצילם מן הנשייה.¹ קבצים כאלו נוצרו גם על-ידי מעתיקי כתבי-יד שהיו בוררים לעצמם קטעים או חיבורים שלמים כראות עיניהם ומעתיקים אותם בקובץ אחד,² קובץ שלמעשה היווה מעין ספרייה פרטית³ בתקופה שיוקר הקלף וההעתקה לא אפשר לאדם פרטי בעלות על ספרים רבים.⁴ במאה הארבע-עשרה החלו רווחים באשכנז ליקוטים שונים של מנהגים וטעמי מנהגים, פירושי מקרא ולעתים אף סתם ידיעות מענייני דעלמא. ליקוטים אלו התגבשו בתקופה מאוחרת יותר והפכו לסוגה ספרותית בפני עצמם.⁵ נראה כי הליקוטים הנדפסים להלן משתייכים לסוגה זו.

הליקוטים מקורם בכתב-יד אוקספורד, בודלי 642 Opp. (נויבואר 1106 ; מתכ"י 17712)⁶ שהופק

- 1 על ספרות זו, ראה: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 254-250; הנ"ל, "חכמים תלמידים ויצירתם הספרותית", רש"י: דמותו ויצירתו, בעריכת א' גרוסמן וש' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 467-468. וראה: א"מ ליפשיץ, כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' קלז.
- 2 קבצים כאלו נוצרו לעיתים גם על-ידי כריכה מאוחרת. ראה: C. Sirat, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, Cambridge 2002, p. 96
- 3 משום כך נכללו על פי רוב בקבצים האלו חיבורים שימושיים, ובדרך כלל מחזור תפילה, תיקון שטרות, הלכות שחיטה ובדיקה, הלכות מועדי השנה וחיבורים אחרים השונים מקובץ למשנהו. ביטוי מפואר לתופעה זו הוא כתב-היד המכונה "מכלול לונדון", כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639, שכפי שמלמד עליו שמו כלול הוא ובלול מחיבורים הרבה. על הטקסטים הכלולים בו, ראה: L. Raphael, "Description of the Texts", J. Schonfield (ed.), *The North French Hebrew Miscellany (British Library Add. MS 11639): Companion Volume to an Illuminated Manuscript from Thirteenth-Century France in Facsimile*, London 2003, pp. 188-287. על התרבות הלקטנית של ימי הביניים, ראה: M. Bregman, "Midrash Rabbah and the Medieval Collector Mentality", D. Stern (ed.), *The Anthology in Jewish Literature*, New York 2004, pp. 199-200
- 4 ראה: מ"א שולוואס, "לתולדות הספר בתחום התרבות של היהדות האשכנזית בימי הביניים", ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, בעריכת ש' ברנשטיין וג"א חורגין, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 347. והשווה: א' אשתור, "מחירי ספרים בתעודות הגניזה", תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 214-223. בתקופה זו אף לא התקיימו ספריות ציבוריות יהודיות. ראה: מ' בית-אריה, "האם היו ספריות 'ציבוריות' יהודיות בימי הביניים? הצביון האינדוידואלי של הפקת הספר העברי וצריכתו", ציון, סה (תש"ס), עמ' 441-451 (=ספריות ואוספי ספרים, בעריכת מ' סלוחובסקי וי' קפלן, ירושלים תשס"ו, עמ' 91-103).
- 5 ראה להלן במבוא.
- 6 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford 1886,

באשכנז בסביבות 1336/7 וכולל מחזור כמנהג אשכנז המערבי, סדר העיבור, סדר הקריאות, הלכות שחיטה, ספר תשב"ץ לר' שמשון ב"ר צדוק וספר איסור והיתר מדבי רש"י. בדף 386 בכתב-היד, בין הלכות דגים להלכות שחיטה, פסק המעתיק את העתקת ההלכות והנושא עובר בלא כל סיבה גלויה לעין ההלכות ומנהגים שונים שמקורם ב"מעשה המכירי" ומקורות אשכנזיים אחרים.⁷ בסוף דף 392 - אות מא לפנינו - הוא שב להלכות בדיקה.⁸ ושוב, מיד אחר כך בדף 392, כלומר אחרי חצי עמוד בלבד, הוא חוזר ופורט הלכות תשעה באב - לפנינו אות מב ואילך. הלכות אלו מסתיימות בסוף דף 391, ומיד לאחר מכן מתחיל שוב: "מחט שנמצאת בריאה..."⁹. ספר איסור והיתר ממשיך עד אמצע סימן כה⁹ בדף 393, והשאר אבד. דף 392 נראה כשריד של קובץ מנהגי תפילה ממוספרים עד אות טז. דף זה נכרך כנראה שלא במקומו, שכן מיד אחריו חוזרים הלכות בדיקה במקום שנפסקו בדף הקודם. מקבילה לחטיבה של כמה מן הפסקאות הנדפסות להלן (מד-נו) מצויה בכתב-יד פריס, הספרייה הלאומית 326 Hébr. (מתכ" 23495), דפים א53-א55; שינויים והוספות בעלי משמעות צוינו בהערות.

בליקוטים מצויים ליקוטי מנהגים, הלכות, תשובות גאונים וכן קטעים מחכמי אשכנז של המאה הי"א, שהמעט שנשתמר מתורתם מצוי רובו ככולו בקבצי ליקוטים שונים.¹⁰ כן מצוי בהם כנוצר, שריד של קובץ מנהגי תפילה אשכנזי שנתחבר כנראה במאה הי"ד.¹¹ רבת עניין במיוחד היא קבוצת הפסקאות הפותחות במילת "למה", או "מה טעם". לאחרונה נדפס חיבור הנושא את השם "ספר קושיות", על-פי שני כתבי-יד.¹² חיבור זה מכיל "טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותירוצי"¹³ ונתחבר במאה ה"טו.¹⁴ השינויים בין שלושת כתבי-היד של החיבור¹⁵ ואופיים

M. Beit-Arié, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, Oxford 1994, p. 175

- 7 אין בליקוטים כל חומר שניתן לזהותו כצרפתי. לא מ"דבי רש"י, ולא מתורתם של בעלי תוספות צרפתיים.
- 8 העירוב משתקף יפה במפתח הסימנים שבדף 383א: "הא לך הסימנים מאיסור והיתר... דגים קטנים מלוחים בחבית ויש בה' - יב. מה שאנו קורין והוא רחום בשיני - יג. בדיקה שיכניס הבוודק ידו לבדוק - יד."
- 9 לפי המפתח (ראה הערה קודמת), החיבור החזיק עט סימנים.
- 10 גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 375-376. על השתמרותה המועטה של תורת אשכנז הקדומה וגורמיה, ראה: א' גרוסמן, "בני מכיר וספרם 'מעשה המכירי'", תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 110; I. M. Ta-Shma, *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship Literature and Thought*, Cambridge Mass. and London 2006, p. 84
- 11 אין לדעת מה היה היקפו המקורי של קובץ זה, אך ככל הנראה לא החזיק הרבה, שכן השריד העומד לפנינו מקיף חלק נכבד ממעגל השנה.
- 12 ספר קושיות לאחד מן הראשונים באשכנז, מהדורת י"י סטל, ירושלים תשס"ז.
- 13 כך בשער הספר.
- 14 י"י סטל, אלפא ביתא תניא דשמואל זעירא, ירושלים תשע"א, עמ' 783, הערה 1.
- 15 ראה ספר קושיות, מבוא, עמ' 5-6: "החיבור מצוי בשלושה קבצי כתבי-יד... בכת"י קמברידג' 858,2... כת"י דרמשטט, ספריית המדינה, מס' 25... כולל כמעט את כל מה שבכת"י קמברידג', למעט שבע פסקאות... ומאידך גיסא עולה עליו בכמותו, וכדי מחציתו נוסף בו על מה שבכ"י ק... כתב-יד שלישי שנמצא בידים פרטיות... ובו כנראה תוספות מסוימות על שני כתה"י האחרים". לאמור, וכפי שמבהיר לי ר"י סטל, מהדירו של החיבור, ישנן פסקאות המצויות בכל כיה"י, ובכל אחד מכיה"י נוספו פסקאות המיוחדות להן.

מלמדים כי הוא נתחבר במהלך העתקתו. רצוני לומר, אין החיבור מעשי ידיו של מחבר אחד ויחיד אלא יצירה קולקטיבית של מעתיקים שונים שהוסיפו על החיבור משלהם ובדרך זו החיבור הלך והתפתח.¹⁶ הם נטלו ממקורות הלכתיים או אגדיים, ערכו אותם בדרך קושיה ותירוץ ושילבו בתוך ה"קושיות" שעמדו לפנייהם.¹⁷ בליקוטים שלפנינו מופיעים כאמור קטעים מספר בסגנון סוגת ה"קושיות" אם כי בצורה מגובשת פחות. מתוך ארבע עשרה פסקאות אלה,¹⁸ עשר באות בצורה זו ממש גם במקבילות.¹⁹ כלומר, הן עמדו לפני המעתיק/מחבר במקורותיהן בספרות התלמוד וההלכה עם תבנית הפתיחה "למה! צורת פתיחה זו מצויה בספרות התלמוד והמדרש,²⁰ וכן בספרות ההלכה²¹ והתוספות,²² ומחבר הליקוטים פשוט ליקט מן המקורות קטעים בעלי תבנית זו והביאם במרוכז. זאת ועוד, שלושת כתבי-היד המכילים חבורים אלו, וכן הקטעים בעלי תבנית זו המשוקעים בכתבי-יד אחרים,²³ מראים כי סוגה ספרותית זו היתה נפוצה באשכנז, והדעת נותנת שסגנונם הפופולרי תרם להתפתחותם המהירה של ליקוטים כאלו עד להופעתם של חיבורי ה"קושיות" הערוכים והמגובשים של המאה ה"ט". יתכן, אפוא, כי הליקוטים שלפנינו חושפים את ראשית מעשה ה"קושיות" ומחצבתם.

י"מ תא-שמע בשרטוטו "קווים לאופייה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג והי"ד", כשם מאמרו, העיר על סתימותו של פרק זה בתולדות ספרות ההלכה האשכנזית, שלדבריו היא תוצאה של מספר גורמים: היות החיבורים גנוזים בכתבי-יד, קיטועם של החיבורים ועובדת היותם פזורים ושקועים

16 לדרך עבודתם של המעתיקים באשכנז בימי הביניים, ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 21-42; הנ"ל (לעיל, הערה 9), עמ' 194-200; ש' עמנואל, "מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים", תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 431-457; י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת-גן תשס"ה, עמ' 120-119. ראה גם: M. Beit-Arié, "Transmission of Texts by Scribes and Copyists: Unconscious and Critical Interferences", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75 (3) (1993), pp. 33-51. וראה גם הבחנתו של מ' בית-אריה: M. Beit-Arié, "Publication and Reproduction of Literary Texts in Medieval Jewish Civilization: Jewish Scribality and Its Impact on the Texts Transmitted", Y. Elman and I. Gershoni (eds.), *Transmitting Jewish Tradition: Orality, Textuality, and Cultural Diffusion*, New-Haven and London 2000, pp. 230-237.

17 דוגמה מאלפת לשיטת עבודתם של עורכי חיבורים אלה, היא הפסקה בספר קושיות, עמ' טז, המתחילה: "תקשי לך, למה שואלין העולם מה זה קול דונרין", ולאחר מכן בא הסבר מטאורולוגי על דרך הופעתם של רעמים. המקור וודאי גרס: "שואלין העולם מה זה קול דונרין", והעורך, ללא מחשבה יתרה, הוסיף את הפתיחה הקבועה: "תקשי לך, למה".

18 פסקאות ו, י, יא, טו, טז, כ, כא, כב, כג, כד, כה, לז, לט, מ.

19 פסקאות ו(?), י, יא, טו, כ, כב, כה, לז, לח, מ.

20 כמו הצורה: "למה נסמכה" (ברכות סג ע"א; מועד קטן כח ע"א. ועוד).

21 כמו מקורותיהן של הפסקאות המצוינות לעיל, הערה 19.

22 השווה: א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, ירושלים תש"מ, עמ' 749.

23 ראה: י"י סטל, "ליקוט פרפראות וטעמי מנהגים", ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' לח-סד; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8°3618, דפים 19ב-22ב. וראה להלן, הערה 62.

בכתבי-יד ליקוטיים שונים.²⁴ הליקוטים הנדפסים כאן מוסיפים להבנתנו את סוגת הליקוטים של תקופה זו, שממדיה הולכים ומתבררים כנרחבים למדי. סוגה זו יש בה כדי להאיר את התקופה מההיבט האינטלקטואלי והחברתי גם יחד, אלא שביורור ממדיה האמיתיים ועמידה על משמעויותיה המגוונות דורשים עיון נוסף שאין כאן מקומו.

תודתי למשה דוד צ'צ'יק על שגילה לי את דבר הליקוטים ואף טרח בהעתקתם. לולי עזרתו הם לא היו רואים אור. תודתי גם לספריית הבודליאנה שבאוקספורד על מתן רשותה לפרסום הליקוטים. כן נתונה תודתי לידידי הרב יעקב ישראל סטל ולאברהם פרנקל על הערותיהם.

*

[א] <386> וכשנפטרה אשתו של רבי[נן] יצחק לוי²⁶ נ"ע ביום ראשון של סוכות, למחר יום שיני ליוה כל הקהל וקברוה. ולא הלכו לביתו לנחמו וישב עליה לאחר יום טוב ששה ימים בלבד,²⁷ וכן הורה לו ר'בינן[נן] שמואל[ל].²⁸

[ב] ורבי³⁰ הורה לבנו רבי יהודה³¹ כשנפטרה אמו, לילך אחריה יחף³² בהליכתו ובחזרתו. וכן עשה אביו רבי[נן] נ"ע.³³

[ג] אונס מחמת שכרות או מחמת שינה או מכל <387> דבר שיש בו אונס ולא קידש בליל שבת, מקדש למחר ואפילו כל היום כולו.

24 תא-שמע (לעיל, הערה 16), עמ' 317.

25 מעשה הגאונים, סי' נט, עמ' 50; הפרדס, עמ' רסג; מאורות הראשונים, עמ' קפה.

26 הוא ר' יצחק הלוי מוורמייזא. אולם במאורות הראשונים, שם, הנוסח: "רבינו יצחק ב"ר יהודה", הוא ראש ישיבתה של מגנצא. בשאר המקבילות: "רבינו יצחק" סתם. לכך שמדובר בר' יצחק ב"ר יהודה מסייעת הפסקה הבאה העוסקת אף היא במנהגיו והוראותיו. על שני החכמים, שכוננו "רבותינו בני לוחיר" (הפרדס, עמ' קסט), ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 266-292, 298-325. על הכינוי "לוי" לר' יצחק ב"ר יהודה, ראה שם, עמ' 302; רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו, עמ' 8.

27 כשיטת הלכות גדולות, א, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 425-426. וראה: א' (ר) ריינר, "להתקבלותו של ספר 'הלכות גדולות' באשכנז", לימוד ודעת במחשבה יהודית, בעריכת ח' קרייסל, באר-שבע תשס"ו, עמ' 98-99.

28 בפרדס, ובמעשה הגאונים, שם: "ר' שמואל הלוי". הוא ר' שמואל ב"ר דוד הלוי ממגנצא. עליו, ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 321-323. לפסיקותיו הרבות בדיני אבילות, ראה שם, עמ' 322.

29 מעשה הגאונים, שם; הפרדס, שם; מאורות הראשונים, שם; ראבי"ה, ב, סי' תתמא, עמ' שסו.

30 בראבי"ה, שם: "ורבינו יצחק ב"ר יהודה".

31 עליו, ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 301-302.

32 ע"פ מועד קטן כב ע"ב: "על כל המתים כולן, רצה חולץ רצה אינו חולץ. על אביו ועל אמו חולץ". ראה: ראבי"ה, שם. אולם ראה: מסכת שמחות, פרק ט הלכה ב. והשווה: ירושלמי, ברכות, פרק ג הלכה א; מסכת שמחות, פרק י הלכה ה.

33 משמע שאף ר' יצחק נהג כן והלך יחף בלוויית אשתו. בפרדס, שם, הנוסח: "וכן עשה כשנפטר רבינו הלוי".

34 סדר רב עמרם גאון, עמ' סד; מחזור ויטרי, עמ' קעח; לקוטים מספרי דבי רש"י, עמ' שלז.

אמת ליעקב – ספר שמות*

לפרשת שמות

[קדימת ירידת יוסף למצרים, אפשרה ענישת המצרים על כובד שיעבודם בישראל]

חיבור הפסוקים (שמות א, א) ואלה שמות בני ישראל וגו' את יעקב – קשה. חדא, ריבוי ד'את' למה לי, הגם דידוע שבא לרבות השכינה בא עמם¹, למאי נפקא מינה הראה לנו הכתוב כאן, וגם חזר הכתוב לומר "ויהי כל נפש יוצאי ירך יעקב שבעים נפש", ודרש במדרש גם על זה², דשכינה השלים המניין דשבעים נפש.

עוד קשה, שאמר "ויוסף היה במצרים", וכי לא ידעינן דיוסף היה במצרים, כדמקשה רש"י ג"כ. והעיקר, אי הכוונה להיות מונה והולך דגם יוסף בכלל המניין, היה לו לכתוב "ויוסף" גו', קודם "ויהי כל נפש" וגו'.

כדי לתרץ, נקדים מה דאיתא בספר זרע ברך שני³, דעם יוסף קנו המצריים לישראל קניין הגוף⁴. ונ"ל ע"ד המדרש בפרשת וישב (ילקוט שמעוני וישב קפה) "ויוסף הורד מצרים וגו' בחבלי אדם אמשכם, ראוי היה ליעקב לירד למצרים בשלשלאות של ברזל וכו', משל לפרה שרוצים למשוך לבית השחיטה ולא הייתה נמשכת, משכה בנה לפניה והייתה נמשכת על כרחה, עד כאן, הריני מושך בנו לפניו והוא ירד אחריו בע"כ שלא בטובתו", ע"כ.

ונ"ל, בזה קנאו⁵ המצריים את ישראל, ע"ד שיתבאר בח"מ סימן קצ"ז סעיף ד' "המוכר עדר

* המשך מירושתנו ספר שישי תשע"ב. ראה שם במבוא על המחבר ועל החיבור. וכבר אמור שם: כל התוספות בתוך הדברים, הן בסוגריים עגולות והן במרובעות, כולן נוספו ע"י המערכת. המוסגר בסוגריים משוננות, נמצא במקור והינו הערות התלמיד המעתיק – רבי משה מנהיים. כדרכם של מחברי אותה תקופה, אין ציטוטי המקורות מדוייקים ומלאים, אלא רק זהים בתוכנם (אך גם כשאינם מדוייקים סומנו במרכאות לנוחות המעיין). סימני הפיסוק וכותרות המשנה לא יצאו מידי המחבר.

1 ראה רבינו בחיי כאן: "ועל דרך הקבלה, 'איש וביתו באו', איש על שם שכתוב 'ה' איש מלחמה', וביתו, ובית דינו. ונרמז בכאן שארז"ל (מגילה כט ע"א) גלו למצרים שכינה עמהם". וראה בזה פרשת שמות ב ע"ב: "כיון דכתיב בני ישראל מהו את יעקב, הבאים אתו אצטריך למימר, אלא אלה שמות בני ישראל אינן רתיכין ומשריין עלאין דנחתו עם יעקב בהדי שכינתא בגלותא דמצרים".

2 פרקי דרבי אליעזר, פרק לח: "וכשבאו לגבול מצרים נתייחסו כל הזכרים ששים ושש איש ויוסף ושני בניו במצרים הרי תשעה וששים, וכת"י בשבעים נפש, מה עשה הב"ה נכנס במניין עמהם ועלו במספר שבעים נפש לקיים מה שני' אנכי ארד עמך מצרימה".

3 זרע ברך, חלק שני ומהדורה תניינא, מאת רבי ברכיה ברך שפירא, אמסטרדם ת"צ.

4 ראה שם בפרשת בשלח, ד"ה ובזה אפשר לישב מדרש, ואילך.

5 = קנו (לשון קנין).

לחבריו... כיוון שמסר לו משכוכית היא הבהמה המהלכת בראש העדר והכול נמשכין אחריה, אין צריך לומר משוך וקני... אפילו משך שלא בפניו [קנה], ע"כ. ונראה לפענ"ד, דלכך קנה המצריים את ישראל ע"י יוסף, דמסירת יוסף הוי כמסר לו המשכוכית כו'.

ובזה מתורץ האיך ענש הקב"ה המצריים על ששעבדו בישראל יותר מדאי, כיון דהקב"ה דאמר ליעקב "אנכי ארד עמך מצרימה" כו', ומיד דשכינה ירד עם יעקב למצרים, עשא' שפסק הרעב⁶, ואם כן הוי בשעה שבאו למצרים בעליו עמו ופשיעה בבעלים פטור, אף דלא הוי בעליו עמו בשעת שבירה ומתה רק בשעת שאלה או מסירה לשומר⁷. אבל לפי מה שפירשתי לעיל דקונים בשעת משיכת משכוכית, והיינו ירדת יוסף, ואז עדיין לא היה השכינה עמהם, וקיימא לן בסימן שמ"ו בח"מ (סעי' א), דדוקא דהיה עמו בשעת משיכה, אבל משך תחילה ואח"כ השקהו מים, לא הוי שאלה בבעלים.

והשתא א"ש, דאמר "ויהי כל נפש הבאים מצריימה שבעים נפש", והלא היה שבעים חסר א' וצ"ל, דהשכינה היה עמהן שהשלים המניין. וא"כ קשה, האיך אמר אח"כ "ויבן ערי מסכנות" וכו' שמסכנות את בעליהן⁸ על ששעבדו יותר מדאי, הלא פטורין המה ע"י שהיה פשיעה בבעלים? ע"ז אמר "ויוסף היה במצרים", כלומר כבר היה אז קנאוהו במשיכת יוסף ולא היה בעליו עמו בשעת משיכה, ולא הוי פשיעה בבעלים, וק"ל.

[מה ראה יעקב שנתן הבכורה ליוסף]

ישוב אחר לפסוק ויוסף היה במצרים.

ונקדים מה דאיתא בספר מתתי⁹ (ריש פ' וישב) בשם תשובות מהר"ם אלשקר, פעמים שאדם נושא אישה והוליד בנים כדי לתקן אחרים, ואותן אישה ובנים אינן נקראים כלל אשתו ובניו. וא"כ כאן דאיתא (סנהדרין יט ע"ב) יעקב פדה את אברהם בצער גידול בנים¹⁰, א"כ אותן בנים שייכים להיות בני אברהם רק במקום בן א' שהיה לאברהם, לא ה"ל להשלים רק י"א בנים - לפ"ז בן אחד שהוא בן יעקב ממש, ומסתמא הוא יוסף דהיה דומה ממש לאביו, בכל מה שאירע ליעקב אירע ליוסף כידוע, וזה הוא שנאמר 'ואלה תולדות יעקב יוסף'¹¹ (ע"כ מהספר מתת יה).

6 ילקוט שמעוני פרשת עקב רמז תתנז: "ירד יעקב אצל פרעה באת ברכה לרגליו שנאמר 'ויברך יעקב את פרעה', במה ברכו שנמנעו ממנו שני רעבון".

7 = וא"כ למה נענשו המצריים על פשיעתם?

8 סוטה יא ע"א: "ויבן ערי מסכנות לפרעה", רב ושמואל, חד אמר, שמסכנות את בעליהן. ורש"י שם: "שמסכנות את בעליהן, שעל ידי אותן הערים ואותה עבודה נסתכנו מצרים ליטבע ביים".

9 "ספר מתת יה, והוא חלק אחד מחלקי הדרושים אשר חברתי אני... מתתיה המכונה ליבר מאן דרשן ודיין דק"ק פראג", פרנקפורט דאודר תנ"ו.

10 ד"ל הגמ' שם: "לכן כה אמר ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם", וכי היכן מצינו ביעקב שפדאו לאברהם, אמר רב יהודה, שפדאו מצער גידול בנים. ורש"י שם: "שפדאו מצער גידול בנים - שהוטל עליו טורח השבטים, שעל אברהם היה מוטל אותו טורח דכתיב (בראשית כו) 'זהרביתי את זרעך', והוא פדאו".

11 בראשית רבה פד, ו: "א"ר שמואל בר נחמן 'אלה תולדות יעקב יוסף', לא היה צריך קרא למימר כן אלא אלה תולדות יעקב ראובן, אלא מה ת"ל יוסף אלא שכל מה שאירע לזה אירע לזה" וכו'.

שני הספדים מרבני משפחת אויערבך על רבי אברהם מליסא זצ"ל

"יחיד בדורו, בדורות הראשונים אשר היו כמלאכים"¹, היה הגאון רבינו אברהם מליסא, "בימי איתני עולם של הדור, בימי האורים ותומים" והגאון ר' יעקב עמדין וה'נודע ביהודה' וזקנו – כבוד הגאון מהר"ר הורוויץ מהאמבורג"². "אחד היה אברהם ומיוחד בדורו – דור דעה, גאונים מפורסמים כהגאונים בעל 'שאגת אריה' ובעל 'נודע ביהודה' זי"ע, וכולם חלקו כבוד לשמו ולתורתו, העריצוהו וינשאוהו"³. בתקופת ענקי עולם אלה, היה רבי אברהם אביש אבלי מליסא – רבה של ק"ק פראנקפורט-דמיין, נחשב לראש וראשון בגאונותו בנגלה ובנסתר, בקדושתו, בענותותו ובנפלאות אשר סיפרו אודותיו. כבוד גדול עשו לו גדולי דורו בהספדיהם לאחר עלייתו לגנוזי מרומים של מי שזכה לישיב על כס רבנותה של פפד"מ המעטירה לאחר פטירת בעל 'פני יהושע' (ולאחר פטירת רבינו ישב בעל 'הפלאה' על כסאו). שני ההספדים דלהלן מ"אב ובנו שראו את החודש", הגאון רבי צבי הירש אויערבך אב"ד וורמייזא ובנו הגאון רבי אביעזרי זעליג אויערבך אב"ד פוסוויילר שבאלזס, נאמרו בקהילותיהם ומתפרסמים לראשונה מעצם כתבי-ידיהם⁴, ומתוכם ניכרת ההערכה המופלגת לה זכה רבינו זצוק"ל. לכבודו של רבינו הנספד ולתועלת הקוראים מובאים כאן בקיצור תולדות חייו של רבינו אברהם מליסא זצ"ל"⁵.

הגאון רבי אברהם מליסא זצוק"ל ותקופתו

א.

רבינו נולד לאביו הגאון ר' צבי הירש, אב"ד אלטשטאדט ומעזריטש⁶. אבי אביו – רבי אלעזר – היה חתן הגאון ר' צבי הירש שור מקראקא, אשר היה חתן הגאון המקובל ר' נתן נטע שפירא מקראקא בעל 'מגלה עמוקות'. אביו של רבי צבי הירש היה הגאון ר' אברהם חיים שור אב"ד סאטנוב ולכוב, בעל 'צאן קדשים' ו'תורת חיים', ממשפחת שור המיוחסת לרבי יוסף בכור-שור⁷.

- 1 לשונו של ר' חיים אלעזר וואקס בעל 'נפש חיה', בהסכמתו לספר 'ברכת אברהם' לש"ס, ווארשא תרמ"א.
- 2 מתוך הסכמתו של הגאון ר' אליעזר שמחה מלאמז'א לספר הנ"ל.
- 3 לשון הגאון ר' אלי' חיים מייזל מלודו' בהסכמתו לספר הנ"ל.
- 4 הספדו של רא"ז אויערבך כלול בספר דרשותיו שיופיע בעז"ה ע"י מכון 'שמרי משמרת הקדש'.
- 5 תולדות רבינו אברהם מליסא מושתתים על הקדמת צאצאו – הג"ר יוסף לעווינשטיין אב"ד סעראצק לספר 'ברכת אברהם', ועל הסכמותיהם של גדולי ישראל שניתנו לספר זה ולהגדה של פסח עם פירוש רבינו (מגנצא תרמ"ז; פיעטרקוב תרס"ה). סקירה על תקופת רבנותו בפפד"מ נמצאת בספרו של הרב מרדכי הלוי הורוויץ, רבני פרנקפורט (המהדורה העברית: ירושלים תשל"ב, עמ' 123-133). תולדותיהם של הגרצ"ה ובנו הגרא"ז אויערבך מופיעים בהרחבה בספרי 'שמרי משמרת הקדש', א, ירושלים תש"ע, עמ' 79-122, ובמבוא לספר 'משפטי אביעזרי' לשו"ע חו"מ, ירושלים תשע"ב.
- 6 שם נלב"ע ב"ד בתמוז תצ"ד.
- 7 מתוך השער לספר 'ברכת אברהם'.

בנעוריו למד רבינו אצל הגאון ר' שמואל ב"ר אורי שרגא פייביש – אב"ד שידלוב ופירדא⁸ (בעל 'בית שמואל' לשו"ע אבן העזר), ונמנה על תלמידיו המובהקים. ומרוב חביבותו לו, נתן לו רבו את נכדתו לאשה. לאחר מכן שימש רבינו את הגאון המקובל ר' נפתלי כ"ץ, בעל 'סמיכת חכמים', אשר כיהן באותה העת כרבה של פוזנא⁹.

מלבד גדלותו בתורה ובחכמת הנסתר, התפרסם רבי אברהם¹⁰ במידותיו ובקדושתו ו"היה שמו מתהלך בארץ לאיש מופת וקדוש עליון"¹¹. הוא כיהן כרב והרכיץ תורה בקהילות שונות: וואין, ווישניץ, לוקאבי, יאנוב דליטא, מעזריטש, רוזוועל, קארוב, ליסא, ועם פטירתו של בעל 'פני יהושע' נקרא למלא את מקומו כרבה של פראנקפורט דמיין ושם מנוחתו כבוד.

לא בכדי זכה רבינו לרשת את כסאו של בעל 'פני יהושע', עמו עמד בקשרי ידידות ואף ביקרו בביתו בפפד"מ. רבינו היה נערץ על כל גדולי דורו, כמוזכר לעיל, ויעידו מקצת השבחים שכתבו אודותיו גדולי ישראל הבאים אחריו¹². מהרש"ם מברעז'אן כתב: "והנה הרב המחבר הי' אחד מגאוני הדור זה ערך ק"נ שנים, ושמו גדול בישראל". והגרש"ז מלובלין כתב: "הגאון הגדול המפורסם בתורתו וקדושתו וחסידותו, נזר דורו, מאור הגולה". והוסיף הגאון ר' חיים ברלין: "קודש הקדשים, שר התורה ואמון מוצנע... והרבה שמעתי מכבוד מר אבא הגאון זצלה"ה [הנצי"ב מוואלאז'ין], שהפליג בשבחו בתורה ובחסידות ובקדושה יתירה וכו'". ואף הגאון ר' ישראל יהושע טרונק מקוטנא, בעל 'ישועות מלכו', כתב אודותיו: "הגאון החסיד האמיתי, איש אלקים קדוש יאמר לו... איש מפורסם בזמנו. וכבר בזמן המחלוקת הגדולה שהיה בין זקינו¹³ הגאון בעל 'פני יהושע' והגאון בעל 'אורים ותומים', היה הוא ראש להנבררים לדון בענין הקמיעות, אלא שלא איסתייע מילתא. ובעת ההיא היה הרב ז"ל בק"ק ליסא...".

ספריו מעוטרים אף במכתביהם והסכמותיהם של גדולי האדמו"רים שחיו בעת הוצאת כתביו לאור עולם, ומהם שנודעו כאדירי תורה – כבעל 'שפת אמת' מגור, בעל 'אבני נזר' מסוכאטשוב, הגאון ר' צדוק הכהן מלובלין, ר' יחיאל מאיר מגאסטיניץ, ר' יחיאל מאלכסנדר ור' יעקב דוד מאמשינוב. ומעיד ר' צדוק הכהן מלובלין: "וכבר נודע שם הגאון הקדוש על פני תבל, כי היה מגאוני וחסיד קמאי בדור שלפני פנינו". מוסיף בעל 'אבני נזר' וכותב: "הגאון הקדוש איש אלקים ר' אבישיל צוקללה"ה האבד"ק פפד"מ, הלא דבר שפתיים אך למחסור להעיד על האדם הגדול בענקים, שהיה צדקתו וענוותנותו ידוע בכל התבל".

ב.

בכל מקום שאתה מוצא גדולתו – שם אתה מוצא ענוותנותו, וכד בכד עם תקיפותו בתורה – שהתגלתה בכל עוזה בפרשת הגט מקליווא – בלטו אצלו התבטלותו לכל אדם, פרישותו מכל עניני העולם הזה וגמילות-חסד שגמל עם הבריות. אף היה מרפא חולים חנם אין כסף, כפי שהעידה מצבתו¹⁴: "קיים כל

8 שם נלב"ע בשנת תנ"ח.

9 בשנת תס"ד נבחר כרבה של פפד"מ. נלב"ע בכ"ד בטבת תע"ט בדרוכו לא"י ומנוחתו כבוד בקושטא.

10 נקרא גם אביש או אבלי.

11 מתוך ההקדמה לספר 'ברכת אברהם' על הש"ס.

12 מתוך ההסכמות לספריו שהודפסו לאחר הסתלקותו.

13 של המוציא-לאור של כתבי רבינו.

14 רבני פרנקפורט, עמ' 263.

רבי צבי הירש אויערבך זצ"ל
אב"ד וורמייזא

דרוש הספד על פטירת הגאון החסיד מוהר"ר אברהם אב"ד דק"ק פפ"ד ז"ל

בב"ב דף ט"ז ע"ב: "וד' ברך את אברהם בכל"³⁸, רשב"י אומר: מרגלית טובה הי' לאברהם תלוי' בצווארו שכל חולי הרואה אותו מיד נתרפא, ובשעה שנפטר מן העולם³⁹ תלאה בגלגל חמה. והיינו דאמרי אינשי אידלי יומא אידלי קצירא וכו'⁴⁰.

כל המפרשי' תמהו, מה הי' הענין ומקורה של מרגלית זו שהיתה רפואה לכל החולאים ומקרים שבעולם וכו'. והרשב"א כתב⁴¹ וז"ל: חכמינו ז"ל כינו להחכמה ומדמין החכמה לאבני' טובות וסגולת מלכים, וזהו שאמרו כאן אבן טובה הי' תלוי' בצווארו. והענין, כי אברהם אבינו הי' חכם שלם בידיעתו, נדבק שכלו הן בחכמה אלהית והן בחכמה טבעית, כמ"ש ר"א אצטגנינות גדולות היתה בלבו של א"א, ורצונו - אצטגנינות בשכלו ובדעתו תמיד, והנהיג את כל מנהגיו ועניניו במדת חכמת אלהות. וז"ש חז"ל כל מלכי מזרח ומערב היו משכימין לפתחו, ור"ל התלמידי' נקראים מלכי' - מאן מלכי רבנן - היו משכימין לפתחו ללמוד ממנו חכמת אלהו', וכל החולה רואה אותו מיד נתרפא, היינו חולי הנפש נתרפאו, כי כאשר למדם הענייני' אמיתת התורה - היו מגיירין עצמן, כמ"ש⁴² "ואת הנפש אשר עשו בחרן" - מלמד שהתגירין והכניסן תחת כנפי השכינה⁴³. ואמר: ובשעה שנפטר מן העולם - נטלן הקב"ה ותלאן בגלגל החמה, כי כאשר מת א"א לא הי' אדם בארץ ללמדן חוקי אלקי' ותורתיו. כי בהיות א"א חי בעולם הזה, הי' למד הוא וזרעו ותלמידי' דרכי האמת, וכשמת - לא הי' שום אדם בעולם. נטלן הקב"ה ותלאן בגלגל החמה, ור"ל, כי כאשר ידע ויבין האדם תכונת הגלגלים ותנועותם ומהלכם וישים מחשבתו להתבונן בהם, אזי יגיע אל תכלית חכמה שהוא ידיעת אלהו', כמו אברהם אבינו [ש]השיג חכמת אלהו' ע"י תנועותם ומהלכם של חמה ומזלות וכוכבי' וכו'. עכ"ל הרשב"א.

וגם לפירושו זה עדיין לא מתבאר 'תלאן בגלגל החמה', משמע דעכשיו לאחר מות אברהם

38 בראשית כד, א.

39 במקור: "נטלה הקב"ה ותלאה".

40 פירש"י: אידלי יומא - הוגבה שמש כשהחמה זורחת. אידלי קצירא - מיקל החולי. [ובפי' רבינו גרשום הוסיף: ולערב - מכביד לון].

41 הובאו דבריו ב"עין יעקב".

42 בראשית יב, ה.

43 סנהדרין צט ע"ב, ב"ר לט, כא.

רבי אביעזרי זעליג אויערבך זצ"ל
אב"ד פוסוויילער, אלזס

הספד שהספדתי ביום ד' ער"ח כסלו פ' תולדת תקכ"ט לפ"ק פה פוסוויילר להגאון החסיד כמה' אברהם אב"ד בק"ק פפ"ד שנאסף אל עמיו ביום כפורים הסמוך תקכ"ט לפ"ק וחיים שבק לולכ"י¹⁶⁷

עזרא קפיטל ט'¹⁶⁸ אמר: "ובמנחת ערב קמתי מתעניתי ובקרעי בגדי ומעילי ואכרעה על ברכי [וגו'] ואומרה [א-לקי] בושתי ונכלמתי וכו'".

ביאור הפסוקים כך. דווק' לעת מנחת ערב התוודה, דאז"ל בתענית¹⁶⁹, בכל צרה שגזרו תענית על צבור - ב"ד והזקנים יושבין עד חצי היום ובודקין על בעלי עבירות ומפרישין אותם. ומחצי היום ואילך, קורין בתורה ומפטירין בנביא, וברביע היום האחרון מתפללין מנחה וזועקים ומתוודים כפי כחם.

והא דקאמר "ובקרעי בגדי ומעילי", יובן דבירושלמי דתענית¹⁷⁰, בשמואל כתיב¹⁷¹: "וישאבו מים וישפכו לפני ד'" - וכי מים שפכו? אלא ששפכו לבם כמים ואמרו חטאנו. א"ר שמואל: לבש שמואל חלוקן של ישראל. אמר לפניו: רבש"ע חטאנו כו'. וז"ל המפרש שם¹⁷²: הפירוש האמיתי ב'חלוקן של ישראל' לומר, כיון ששמואל הי' צדיק גמור בלי שום חטא - איך יוציא שקר מפיו לומר "חטאנו", אפילו על ידי שיתוף עמהן? לכן הוצרך לעשות שינוי מה בעצמו, בהפשיטו בגדיו הטהורים ולבש בגדים אחרים שישראל לובשים, והן בגדי צואים, וכולם כא' אמרו "חטאנו לה'" כו'. עכ"ל.

ואפשר הטעם, כיון דכל ישראל ערבים זה בזה¹⁷³, וזה כוונת עזרא, כי אז התוודו על שנשאו נשים נכריות בגולה ועל שארי עבירות חמורות אשר לא עבר עזרא מימיו, ואיך יוציא שקר מפיו. ולכן אמר "בקרעי בגדי ומעילי", הכוונה - להפשיט מעליו בגדיו הטהורים וללבוש בגדי צואים של ישראל שהי' מלוכלכים באותו חטא. וכמ"ש ביהושע כהן גדול¹⁷⁴ "הסירו הבגדים

167 = לנו ולכל ישראל.

168 פסוקים ה-ו.

169 תענית יב ע"ב; פ"א תעניות הי"ז.

170 פ"ב ה"ז.

171 שמו"א ז, ו.

172 עי' ב"פני משה" שם.

173 שבועות לט ע"א.

174 זכריה ג, ד.

קצת דיני אבלות*

קצת דיני אבלות ממהר"ם קארגוויא¹ שכ' להרב הגאון ר"א וועכסלער אבדק"ק שוואבאך².

א. ע"ד ההספד בר"ח, הנה המג"א סי' תקמ"ד³ נעל בפנינו את הדלת. ואע"ג דאין דבריו מוכרחין, מ"מ הלשון שברא"ש⁴ מסייעא לי' דאין אומרים צ"ה אלא על אדם גדול, וכן סיים שם⁵ ודי לחכם מופלא שמספידין אותו וכו'. ומ"מ רבים נוהגין דלא כמג"א, ואפשר שטעמם בזה דבהספד שלנו לא שייך דמרגיל אבלות, לפי שאין עושין עיקר להספיד ולספר בשבחי המת, אלא לבאר פסוקים ומדרשים, ואף אם מזכיר קצת שבחים אינו אלא מיעוטא ובטל ברובא.

ב. ולענין גילוח בער"ה שהוא יום שלשים, אין כאן זהירות אפי' לבעל נפש, דבזמנינו שיעור גערה אינו יותר משלשים, וכן הורה לי הגאון מו"ה פנחס הורוויטץ⁶ שנת תקס"א לגלח על אמי ביום שלשים. וקצת חכמים שהוסיפו יום אחד כמין פשרה הוא, וכ"ש כשחל יום שלשים בע"ש אפי' אינהו מודו, וראי' מהסמ"ק שהביא הטור⁷ דלא בעינן הוספת יום אחד.

ג. ובגילוח הראש לדעתי הי' צריך להמתין עד ערב סכות או לפחות עד עיה"כ, ואין לי בזה רק מסברא, דבזמניהם איקלע זמן גערה בפעם אחת לראש וזקן, אבל בזמנינו זקן דהותר הותר אבל הראש באיסורי קאי ומצינו דוגמתו בכמה מקומות בש"ס. וזכר לדבר פ"י דנגעים⁸ הראש והזקן אין מצטרפים.

* העתקת רבי דוד צבי הופמן, נמסר באדיבות צאצאיו. (חמיו של רדצ"ה, רבי יונה רוזנבוים היה תלמיד ר"מ קארגוי, והו"ל את ספרו 'גידולי טהרה'. רד"צ העתיק מחמיו הרבה מתורתו של רמ"ק - וחלקם נדפסו בספרו מלמד להועיל, כגון: ח"א סי' קיג, ח"ב סי' ט, ח"ב סי' צח, ח"ג סי' ה, ועוד).

1 נולד בשנת תקל"ב בפרוסטיבור שבבוהמיה (כיום בצ'כוסלובקיה), נפטר בפיוורדא כ"ט באלול תר"ב. תלמיד הנודע ביהודה, רבי נתן אדלר, בעל הפלאה, ורבי הירץ שייאר. שימש כדיין בפריז ובפיוורדא. ראה אודותיו, רב"ש המבורגר, הישיבה הרמה בפיוורדא, ח"ג, בני ברק תש"ע, עמ' 228-229, (ועוד שם לפי מפתח השמות).

2 ראה אודותיו, ירושתנו, ספר שיש, עמ' קכב-קכג.

3 ס"ק ח, ז"ל: "עבי"ד סי' ת"ג דמשמע כשא"צ צ"ה א"א שבחו של מת דהא נמי מרגיל ההספד כשמזכיר שבחו וא"כ אסור לדרוש עליו אלא לחכם בפניו וכ"מ בלבוש סי' תרצ"ו ומכ"ש ב"ט דאסור ונ"ל דאין בזמנינו דין ת"ח שיודע הלכה בכ"מ כמ"ש מהרי"ו עס"ט".

4 מו"ק פרק ג סי' פז.

5 =הרא"ש.

6 בעל 'הפלאה', רבה של פפד"מ. נולד בטשורטקוב בשנת ת"ן, נפ' ב' תמוז תקס"ה.

7 או"ח סי' תקמח.

8 משנה ט.

איגרת מרן ה'חתם סופר' אל רבי דניאל פרוסטיץ מתקופת מעברו ממאטרסדורף לפרשבורג

האיגרת שלפנינו שרואה כאן אור לראשונה,¹ נכתבה על ידי מרן ה'חתם סופר' אחר שעזב את רבנותו בקהילת מאטרסדורף ועלה על כס רבנות פרשבורג. כותבי תולדותיו כולם מסרו כי החת"ס הגיע לפרשבורג בשבוע של פרשת לך לך תקס"ז.² האיגרת שלפנינו נכתבה במאטרסדורף ביום כ"ב בכסליו תקס"ז, והנמען שלה הוא הדיין של פרשבורג. ברור איפוא שהחת"ס היה במאטרסדורף ששה שבועות לאחר פרשת לך לך. האם טעו כל כותבי תולדותיו, בתאריך בואו לפרשבורג? האם הגיע החת"ס לפרשבורג רק סביב ימי החנוכה או לאחריהם? ברור שאין מקום לפקפק בכל הידוע לנו עד כה, שכן החת"ס עצמו, בסיומה של אחת מתשובותיו שנכתבה "כאור הבקר ליום ב' ער"ח כסלו תקס"ז לפ"ק", מציין את מקום חתימתו: "פ"ב"ב" [-פרשבורג].³ מאטרסדורף שוכנת כ-90 קילומטר דרומית מערבית לפרשבורג, יתכן שחזר החת"ס לזמן קצר⁴ למאטרסדורף כדי לסדר שם עניינים שונים שלא הספיק לעשותם לפני כן.

אבל לא מן הנמנע שנטל פסק זמן בגלל מלחמת קומץ מתנגדי בחירתו לרבנות פרשבורג.⁵ הללו מלכתחילה ניסו למנוע את בואו של החת"ס לעירם אחר שנבחר ברוב קולות לרב הקהילה, על ידי הפחדות ויצירת רושם שבני הקהילה נוטים למודרניזאציה שאינה מתאימה להשקפתו. בחודש חשון תקס"ז ארז החת"ס את כל מטלטליו העלה אותם על עגלה ויצא לדרכו ממאטרסדורף לפרשבורג. על אם הדרך, בכפר פאזנדורף, הגיע לידו מכתב בהול מפרשבורג, שזוּיף בשם הנהלת הקהילה, המזהירו מלהופיע בשערי העיר.⁶ מכתב זה נוסח בסגנון ערמומי

- 1 המכתב הנמצא באוסף פרטי, נמסר באדיבות בעליו לפרסום ב'ירושתנו', וכל זכויותיו שמורות לו.
- 2 עי' זכרונות ומסורות על החתם סופר, בני ברק תשנ"ו, עמ' 120 (רי"ל לאנדסברג, אלה תולדות), 174 (ליקוטי חבר בן חיים); חוט המשולש, מהד' תל אביב תשכ"ג, עמ' סד. וכן ראה ליקוטי תשובות חת"ס, לונדון תשכ"ה, חלק המכתבים ס' ו: "אפשר עדיין להכין את הדרך על פ' לך לך אי"ה".
- 3 שו"ת חתם סופר חלק ד (אבן העזר ב) סימן קכ.
- 4 ביום ד' אדר ב' אותה שנה כבר היה שוב בפרשבורג - ראה שו"ת חתם סופר חלק ב (יורה דעה) סימן קמו: "כתבתי וחתמתי פה ק"ק פ"ב עש"ק פקודי תקס"ז לפ"ק".
- 5 חפצו באחד מבני משפחתם שיקבל את הרבנות של פרשבורג, וקיוו שעל ידי שירתו את החת"ס, אז תוכניתם תעלה בידם. עי' רי"ל לאנדסברג, 'אלה תולדות', בתוך: זכרונות ומסורות על החת"ס, עמ' 118; חוט המשולש, עמ' ס.
- 6 ביאוגרפיה של ה'ליקוטי חבר בן חיים', בתוך: זכרונות ומסורות על הח"ס, עמ' 174. משם הועתקו הדברים בחוט המשולש, עמ' סג.

מומר למצוות תפילין אם מותר לקרותו לתורה או לומר קדיש*

ב"ה

באד קיזינגען יום ג' ט"ל למבנ"ל¹ תרס"ה לפ"ק

שוכט"ס וכט"ס להאנשים הנבחרים, להרבנים הגאונים הגדולים והצדיקים נ"י, אנשי שם אקרא, יהי נא אזניכם קשובות לקולי על השאלה החמורה אשר אציע לפניכם, להאיר עיני במאור תורתכם!

אם מותר לקרות לתורה או לומר קדיש למי שאינו מניח תפילין דהיינו שהוא בבית הכנסת כל תפלת שחרית ומתפלל בלא תפילין להראות כפירתו ר"ל, ולענ"ד אין שום היתר לזה, גם אם אין אנו נזהרין מלצרף למנין ומלקרות לתורה למי שמחלל ש"ק וכדומה, וסברות ידידי אבאר בזה: הנה בענין צרוף למנין כתב הש"ע סי' נ"ה סעי' י"א עבריין שעבר על גזירת הצבור או שעבר עבירה אם לא נדהו נמנה למנין צבור. וכתב בפרמ"ג א"א שם סק"ה² מומר לע"ז וחלול שבת או להכעיס בד"א הרי הוא כעכו"ם ואין מצטרף ובסי"א עבריין מצטרף מיירי לתיאבון הא לא"ה לא, ע"ש. ועיי' גם מג"א סי' קצ"ט ס"ב, ע"ש³.

וא"כ תמוה מאד האיך אנו בדורינו מזמנים עם עוברי עבירה ומחללי שבת ומצרפין אותם למנין עשרה. ולענ"ד יש ללמוד זכות על זה דאנו סומכין על מ"ש הרא"ש ברכות מ"ז דהאידינא רגילין לזמן את עמי הארץ משום איבה ודרכי שלו⁴. עיי' גם מג"א סי' קצ"ט הנ"ל. והגם שאין

מכתב שאלה זה נמצא בגנוי רבי דוד צבי הופמן בעל שו"ת מלמד להועיל, ונמסר לפרסום ע"י צאצאיו. תשובת רדצ"ה לא נמצאה ולא ידוע אם ענה עליה, אך כבר העיד רדצ"ה על שאלה אחרת ששלח לו ר"ז במברגר כי "שאלתו שאלת חכם שכולל כלו תשובה" (מלמד להועיל, ח"ב סי' קכא). רבי יצחק זעקל היה בנו של רבי שמחה במברגר אב"ד קולמאר, פישאך ואשאפנבורג בעל 'זכר שמחה', בנו של רבי יצחק דוב הלוי במברגר הרב הנודע מווירצבורג. ר' זעקל נולד בשנת תרכ"ג בפישאך. נשא לאשה את מרת גנדל בת דודו רבי משה אריה ליב במברגר אב"ד באד-קיסנינגן, שהיתה נכדת רבי יעקב יוקב עטלינגר בעל 'ערוך לנר' מצד אמה מרת שרה. (לפיכך במאמר שלפנינו הוא כותב עליו: "שכתב זקני הרב ז"ל בת' בנין ציון", שהוא ספר התשובות המפורסם של ה'ערוך לנר'). שימש כאב"ד בקהילות שוורזניץ, שרים ובאד-קיסנינגן. נפטר בט"ו במרחשון תרצ"ה. בנו רבי משה הלוי במברגר היה אב"ד מגנצא ואחר השואה ראש המכינה לשיבה בגייטסהד.

1 צ"ע, כי ט"ל למבנ"י חל באותה שנה ביום ב' ולא ביום ג'.

2 צ"ל: סק"ד.

3 ז"ל שם: "ופשוט דמי שהוא רשע בפרהסיא ועובר עבירות וכ"ש מומר דאין מזמנין עליו דלא גרע מע"ה בזמן התלמוד".

4 רא"ש מסכת ברכות פרק ז סי' כ, ז"ל שם: "והאידינא אינן נזהרין מלזמן על עם הארץ גמור וכרבי יוסי שלא

אי יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בקום ועשה

רבי עזריאל (עזרא) הכהן מונק נולד בכ"ז במרחשוון תרכ"ח באלטונה. אביו רבי אליהו מונק, תלמיד רבי עקיבא איגר ורבי יעקב עטלינגר, גיסו של רבי עזריאל הילדסהיימר, כיהן כדיין וכרב הקלויז באלטונה. ר"ע מונק הוסמך לרבנות בבית המדרש לרבנים בברלין בשנת תרנ"ג. בשנים תרנ"ג – תר"ס כיהן כרב קהילת 'עדת ישראל' בקניגסברג, ואחר פטירת דודו ר"ע הילדסהיימר נתמנה כראב"ד וכרב קהילת 'עדת ישראל' בברלין, כהונה בה החזיק עד לעלייתו לארץ-ישראל בשנת תרח"צ. לימד בבית המדרש לרבנים בברלין. היה אחד הלוחמים הבולטים למען היהדות האורתודוקסית בגרמניה, ופעיל באירגונים יהודיים רבים, בהם: אגודת ישראל, ההתאחדות לשמירת האינטרסים של היהדות האורתודוקסית וכן כיושב ראש איגוד הרבנים האורתודוקסים בגרמניה ואיגוד הקהילות האורתודוקסיות בגרמניה. ייסד וניהל את המרכז הארצי לענייני שחיטה בברלין. פירסם מאמרים רבים בענייני הכלל ובהלכה. נפטר בירושלים בא' במרחשוון תש"א.

נכדו נפתלי צבי הילדסהיימר, ירושלים

דרשת שבת שובה

בשבת שובה [תרפ"ט¹] הבע"ל ידרוש הרב נ"י אחר תפלת מנחה
אי בית דין מתנין לעקור דבר מן התורה בקום ועשה
עיין יבמות דף פ"ט ע"א תנן אין תורמין וכו' עד צ' ע"ב מגדר מילתא שאני
ועיין ג"כ דף פ"ח ע"א תוספ' ד"ה מתוך.
[המקורות דלהלן רשם רבנו ברשימה נפרדת וכנראה חשב לדון בכלם, אך חלקם לא
נכללו בנוסח הדרשה שלפנינו]
נדרים סוף פ' בתרא [צ, ב] ר"ן ותוספ'.
ריש פ"י דיבמות דף פ"ח ע"א תוספ' ד"ה מתוך ותויו"ט שם ד"ה תצא ותוספ' יו"ט
בנדרים סוף פ' בתרא ד"ה טומאה.
(עיין רש"י במנחות מ' ע"א ד"ה לפי, וד"ל, וכל דבר וכו' שב ואל תעשה וכו' אין זה

1 בכת"י ציון השנה נוסף מעל לשורה.

עוקר מ"ה דממילא מיעקר ולא איהו עקר לה בידים).
 רש"י שבת קמ"ה ריש ע"ב ד"ה לעדות כתב טעם דאפקיענהו, והביאו רע"א במשנה
 דיבמות פ"א א' לדברי תויו"ט ד"ה תצא.
 גליון הש"ס יבמות פ"ח על תוספ' ד"ה מתוך.
 תורה תמימה ויקרא כ"א ב'.
 על מה שמכו חז"ל בזה דאמרו מתנין ב"ד לעקור דבר מ"ה.

ר' חסדא סובר בית דין מתנין לעקור דבר מן התורה, ורבה סובר דאין מתנין, ואולם יש כח ביד
 חכמים לעקור דבר מן התורה אפילו בקום עשה בדבר הדומה (עיין תוספ' ד"ה כיון ביבמות
 פ"ט ע"ב, ושם פ"ח ע"א ד"ה מתוך).

ומובן מאליו דאף ר' חסדא רק בדבר הדומה סבר דב"ד מתנין, וא"כ צריך לברר במה
 חולקים. ובודאי איכא בינייהו, דהא לרבה יתומה קטנה נשואה אוכלת בגינו תרומה דרבנן לבר, ו
 לר' חסדא אוכלת אפילו תרומה דאורייתא (עיין שם דף צ' ע"א).

ונ"ל שחולקים אי עקירה זו דעוקרים ב"ד היא עקירה גמורה והאיסור נעשה היתר גמור, או
 אי אמרינן שהאיסור נדחה אבל לא נתהפך להיתר, וכמו שמצינו חילוק זה לענין טומאה דחוייה
 או הותרה ולענין שבת דחוייה או הותרה. וע"כ לרבה אף שסובר דמטמא לה כבעל בעלמא,
 מ"מ אינה אוכלת תרומה דאורייתא, דהא אין צורך להיתר זה, אבל לר' חסדא עקרו החכמים
 איסור זרה פנויה ממנה לגמרי, האיסור שעליה בטל, וע"כ מותרת לאכול אפילו תרומה
 דאורייתא.

אך קשה דא"כ לרבה למה עוקרין בבעלה הכהן איסור טומאה לנפש, הא ממה נפשך, אם
 אין שם ישראל הוה מת מצוה, ואם יש שם ישראל מתעסק אין צורך בדבר שידחה איסור כהונה
 ושיטמא לה. ועיין בתוספ' ד"ה כיון, שכתבו דאפילו לרבה מטמא לה אפילו אם יש שם ישראל
 ולמה מדמין זה לקריא ואין עונין לה.

והנה בס' החינוך כתב במצוה רס"ג בענין טומאת כהנים, דבקרוכים הותר להם כי אחיהם
 בשרם הוא וכל דרכי התורה דרכיה נועם ונתיבותיה שלום, ולא רצה לצערם כ"כ כי יחס לבבם
 על הקרוב המת שלא יוכלו להתקרב תוך האהל אשר הוא בתוכו ולשפוך את רוחם ולהשביע
 נפשם בבכי עליו, ע"כ. ומאחר שעיקר דיני יתומה קטנה הוא להסיר פרוצות מישראל ולרחם על
 קטנה זו, ואם אוסרים לבעלה להטמא בה אין כאן הא דדרכיה דרכי נועם, ע"כ מלאו חכמינו
 ז"ל קצת טעם לסמך בדבר, ולא חשיב עוקר דבר מן התורה (עיין תוספ' ד"ה מתוך חומר
 ביבמות פ"ח ע"א).

ועוי"ל שמצד דיני ממונות ראו חז"ל טעם וסמך. שכבר התקינו בימי התנאים קבורתה תחת
 כתובה, ר"ל תחת ירושת נדונייתה (כתובות מ"ז ע"ב תוספ' ד"ה וקבורתה). וא"כ גם בעל
 יתומה קטנה מחוייב לקבורה דהא יורשה, ולא רצו חז"ל להכריחו לשכור מתעסקים ולפזר

מורה מקומות

של ה"ת זה תיכות גמרות כפירדא

הקיצ דתקפה לפ"ק

ה"ת היה בכ"מ דף ק ע"ג וע"כ סוג דתקפה כה"ן
לקה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב וכל"כ דף ק"ה סג' ומרחה
כבצצה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך . על חב השבועות מהג"ה הנ"ל
לזה שייך כביצה דף ל"ב ע"ב . מתני' ג' דברים וכו' . כפ' נשא מהג"ה
גם שייך לזה שכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"ה . כפ' כבעלין . עלה לך קרח . מהג"ה
כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' . כפ' חוקת - בללך . מהג"ה הנ"ל
כיוצא דף ט"ג ע"ג נב' . משנ' תלמידי' . ב"י המצ' ר"ס - מהג"ה

הלכה ותוספות

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

ברכת הנהנין על גידולי עציץ שאינו נקוב*

רבי קלמן כהנא זצ"ל נולד בשנת תר"ע בברודי שבגליציה, לאביו רבי בנימין זאב, ת"ח מובהק שלא חפץ להתפרנס מהרבנות ועסק במסחר, ולאמו לבית משפחת פאפריש. בתקופת מלחמת העולם הראשונה עקרה המשפחה ללבוב. אביו השקיע רבות בחינוכו ובלמודיו ושכר לו מלמדים פרטיים תלמידי חכמים. רבי מאיר שפירא - אז רב בגליציה, ולימים מייסד וראש ישיבת חכמי לובלין - היה מבקר בבית הוריו ואף בחן את הנער הצעיר בגמרא.

מילדותו הרבה גם בלימוד הנ"ך והיה ידוע בבקיאותו גם בתחום זה. בהיותו כבן י"ד נפטר עליו אביו, ועול פרנסתו והנהגת הבית נפל עליו ועם כל זאת לא זנח את תלמודו. בשנת תרפ"ח בהיותו בן י"ח נכנס ללמוד בבית המדרש לרבנים ע"ש הרב הילדסהיימר זצ"ל בברלין, בו דבק ברכותיו, רבי משה אויערבך, רבי יוסף וולגמוט, ובמיוחד הכיר כרבו את רבי יעקב יחיאל ויינברג בעל 'שרידי אש', ממנו נסמך להוראה. את לימודיו בכיהמ"ד סיים בשנת תרצ"ד. באותם שנים חיבר את הדוקטורט שלו על "איגרת ר' שרירא גאון - סדר התנאים והאמוראים".

עוד בהיותו בלבוב התחיל הרב כהנא לעסוק בפעילות ציבורית במסגרת 'אגודת ישראל', וגם בברלין המשיך בעסקנות זו, במיוחד במסגרת ארגון 'צעירי אגודת ישראל' ובארגון האקדמאים הדתיים. הוא פרסם אז סדרת מאמרים על "תורה ודרך ארץ" עפ"י השקפת יהדות גרמניה דאז. בשנת תרצ"ד, נתמנה לר"מ בישיבה שבפולדא שנוסדה ע"י רבי ברוך קונשטט ששימש בה דיין. בשנת תרצ"ו נשא לאישה את מרת חנה, בתו הבכורה של הרב קונשטט.

חיבה עצומה רכש לארץ ישראל, ובשנת תרח"ץ זכה לחונן את עפרה - במסגרת הקבוצה 'מחנה ישראל' שעמד בראשה, ולימים יסדו את קיבוץ חפץ חיים בה שימש כרב משך שנים רבות. באותם הימים רבה העזובה בתחום ההלכה ושמירת מצוות התלויות בארץ, ועוד בהיותו בגולה הריץ מכתב לרבי חיים עוזר גרודזנסקי שיורהו הדרך בה ילך. רבי חיים עוזר הפנהו לרבי אי"ש קרליץ בעל 'חזון איש' היושב בבני ברק.

מני אז נקשרה נפשו בנפש רבו החזו"א והיה מגיע רבות לבקש תורה מפיהו, החזו"א אף הוא הראה לו פנים מסבירות בהלכה, וכבר בשנת ת"ש, כשנתיים לאחר עלייתו לארץ הקודש, פרסם חוברת ראשונה בהלכות כלאים וערלה, עפ"י בקשת החזו"א וע"פ הוראותיו. לאחר מכן פרסם עוד ספרים רבים על מצוות התלויות בארץ ע"פ פסקי החזו"א. את שיעוריו בהלכות טהרת הבית שלמד עם תלמידיו לקראת

* אחר שערכתי מאמר זה שמחתי להיווכח שבגולת אוסטרליה מופיע קובץ תורני "אור הדרום". בחוברת ר' קיץ תשמ"ט פורסם שם מאמר של הרב שמעון דוד הכהן: הידרופוניקס בהלכה: ברכת ירקות שגדלו על מים. ומצאתי בו חומר רב לענין הנידון.

הכשר ספר תורה נביאים וכתובים המדובקים

ב"ב י"ג ע"ב ת"ר מדביק אדם תורה נביאים וכתובים כאחד, ושם בגמ' "אמר רבי, מעשה והביאו לפנינו תורה ונביאים וכתובים מדובקים כאחד והכשרנום". עוד שם בגמ' "בין חומש של תורה ד' שיטין וכן בין כל נביא ונביא", וכו'.

והמתבאר מדברי הגמ' דהנך תרי דינא, דמדביק תורה נביאים וכתובים, ודינא דמניח ד' שיטין בין ספר לספר תרי דיני נינהו ולא מתלי תלי אהדדי.

אולם יעויין ברמב"ם פ"ז מהל' ס"ת הל' ט"ו שכתב בזה"ל "מותר לדבק תורה נביאים וכתובים בכרך אחד ומניח בכל חומש ד' שיטין ובין כל נביא ונביא שלוש שיטין וכו' שאם בא לחתוך חותך".

ומבואר דההיתר לדבק תורה נביאים וכתובים הוא דוקא שיש אפשרות לחתוך וכל היתר הדיבוק הוא דוקא בתנאי שאפשר לחתוך ולהפריד בין התורה לנביאים והיינו ע"י שמניח שיטין בין הספרים, ויבואר להלן.

והנה דברי הרמב"ם צריכים תלמוד איך הכשירו תורה נביאים וכתובים מדובקים, והרי כתב הר"מ שם הל' ט"ז שתורה נביאים וכתובים המדובקים אין להן קדושת ס"ת וה"ה בחומש מן החומשים, דכל יתר כחסר ואיך הכשירו ספר תורה שיש עליו תוספת של נביאים וכתובים והרי אין לך יתר גדול מזה ואמאי הכשיר רבי לספר תורה המדובק לנביאים וכתובים (ועיין באור שמח).

והנראה מוכח מזה דהפסול דיתר כחסר בספר תורה אינו דין מסוים בס"ת אלא דהוא פסול ככל דין מדיני התורה שנתנה בו התורה קיצבה ושעור וכשנמצא שהוא יתר על שיעור התורה אמרינן דהוא פסול מדין דכל יתר כחסר.

ונמצא לפי"ז דאחר שנתבאר דהן אמת דאין להכשיר תורה נביאים וכתובים המדובקים ומטעם דכל יתר כחסר, מ"מ כיון שאין פסולם הוא מדיני ספר תורה והוא הלכה למשה מסיני דכל התורה דכל יתר כחסר, מש"כ נראה שאין הדיבוק של נביאים וכתובים פוסל את החפצא של הס"ת וגם לאחר שדיבקן אם בא לחתוך חותך שהרי צריך להניח שיטין בין הספרים וע"י שחותך חוזר הספר לכשרותו.

ואשר ע"כ נראה דלא הכשיר הרמב"ם ס"ת מדובק בעודו מדובק דכל זמן שהוא מדובק הרי הוא יתר וכחסר דמי ולא הכשירו אותו אלא לאחר שיחתוך, והחידוש הוא שמהני החיתוך להכשירו דלא נימא שאחר שהדביקו נפסל הספר תורה, וקמ"ל מאחר ואין פסולו הוא מדין החפצא של הספר תורה, לכן מהני להכשירו ע"י שמפריד את התורה מהנביאים ולפי"ז יתבארו דברי הרמב"ם שכלל דין המדבק בדין הנחת שיטין דלפי מה שנתבאר דכל דין הכשר ספר תורה

בענין מצוות כיבוד אב ואם

א.

יבמות ו' א' "אלא משום דאיכא למיפרך מה להנך שכן הכשר מצוה", ע"כ. ופירשו בתוס' בשם הר"ח דאיירי קרא בלאו דמחמר, והא דלא ילפינן מכאן אין עשה דוחה ל"ת גרידא משום דכשמחמר להביא אוכל לאביו אינו אלא הכשר מצוה, ומש"ה הוא דלא דחי, אבל בשאר לאוין בשעה שעוסק בגוף המצוה אמרינן עשה דוחה ל"ת. ואר"י דכביבוד אב אפילו עוסק בגוף המצוה לא דחי דבכל ענין קא פסיק לא ישמע לו והיינו משום דברוב ענייני כיבוד רגילים להיות ע"י הכשר מצוה קאמר רחמנא דלא דחי בכל ענין.

וכן מוכח מהתוס' לעיל ה' ב' ד"ה כולכם חייבים בכבודי, ממה שהקשו התם למ"ל קרא בכיבוד אב ואם דלא דחי שבת, תיפוק ל'י ממה דאמרינן בקידושין אמר לו אביו השקני מים ואמרה לו אמו השקני מים הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך שאתה ואמך חייבין בכבוד אביך וה"ה כאן אתה ואביך חייבין לעשות מצוה. ותירץ, דהתם ילפינן מהכא. ואם אמרינן דכשעוסק בכיבוד אב בגוף המצוה דוחה ל"ת איך ילפינן מהכא הנח כבוד אמך וכו' שאתה ואמך חייבין בכבוד אביך הא באמת גוף מצות כאו"א דוחה ל"ת.

(ואע"ג דקושיית התוס' הנ"ל הוא לפי הה"א דקרא איירי בל"ת שי"ב כרת וטעמא דאינו דוחה הוא כולכם חייבים בכבודי ודברי הר"י הנ"ל הם לפי מסקנת הגמ' וטעמא דאינו דוחה הוא משום דהוי הכשר מצוה (ומה דקאמר תנא כולכם חייבים בכבודי הוא רק לומר דלא מועיל טעמא דהוקשו כבודם לכבוד המקום לדחות אף דהוי הכשר) מ"מ לפי הס"ד דטעמא הוי כולכם חייבים בכבודי חזינן דבכל גווני אינו דוחה גם גוף המצוה ולא מסתבר דדין הברייתא חלוק במסקנא ממה דס"ד מעיקרא כ"א בטעמא ובגוונא).

ב.

ברמב"ן וברשב"א הסכימו גם לפירוש הר"ח אלא שלא כתבו כמש"כ התוס' בשם הר"י דאפילו כשעוסק בגוף המצוה לא דחי ומשמעות הדבר היא דגוף מצוה באמת דוחה ל"ת (אם הוא באופן דהוי ל"ת גרידא ועיי' בתוס' הרא"ש שהכוונה לגוונא דאמר האב אל תחזיר אבידה והאכילני עיי"ש). גם לא הביאו הרמב"ן והרשב"א קושיית התוס' מהא דא"ל אביו השקני מים וא"ל אמו השקני מים. וצ"ל לפי דעתם סברת אתה ואמך חייבין בכבוד אביך סברא באנפי נפשה היא ולא ילפינן ליה מקרא דכולכם חייבין בכבודי ומ"מ עשה דוחה ל"ת בכאו"א דמאחר דעשה דוחה ל"ת זהו כבודו של ה' יתברך שיתקיים העשה של כאו"א ולא הל"ת.

אולם חילוק יש בין הרמב"ן להרשב"א שהרי הקשו למה אם אמר האב לחמר אחר בהמתו לא דחי ל"ת, הא לאו הכשר מצוה שהרי אמר לו אביו וצוהו במפורש חמר אחר בהמתך ותירצו

דעת חכמי אשכנז בדין קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת

א. גמ' מגילה טז ע"ב: ואת פרשנדתא וגו' עשרת בני המן, אמר רב אדא דמן יפו עשרת בני המן ועשרת צריך למימרינהו בנשימה אחת, מאי טעמא כולהו בהדי הדדי נפקו נשמתיהו. דנו הראשונים אם דין זה הוא רק לכתחילה או שהוא גם מעכב. התוס' שם (ד"ה צריך) כתבו: "נראה דהיינו לכתחילה, אבל בדיעבד יצא". אך בהגהות מיימוניות (הל' מגילה פ"ב הי"ב) כתב: "מספקא לראבי"ה אי למצוה אי לעכב".

הבית יוסף (או"ח סי' תרצ), הביא את דברי התוס' שאם הפסיק בנשימה באמצע עשרת בני המן יצא בדיעבד. ובדרכי משה שם כתב ע"ז, "וכ"ה במהרי"ל וכו' באבודרהם", וכן פסק ברמ"א שם סעי' טו.

והנה במה שכתב הרמ"א שכ"ה במהרי"ל, לכאורה יש מקום לדון, שהרי זה לשון ספר מהרי"ל בהלכות פורים: "אמר מהר"י סג"ל, מעשה במגנצא פעם אחת שהפסיק הקורא שלא הספיק לומר שמות הרשעים בנשימה אחת, והצריכוהו חכמי העיר לחזור לראש המגילה, וזה היה טורח ציבור בחנם, דהיה די לו לחזור לחמש מאות איש".

מבואר שחכמי מגנצא סברו שאם לא קרא בנשימה אחת חוזר וקורא המגילה מתחילתה, והמהרי"ל סבר שאין צריך לחזור אלא לחמש מאות איש, אך לכו"ע קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת מעכבת. וא"כ קשה איך כתב הרמ"א שהמהרי"ל סובר כהתוס' שהקריאה בנשימה אחת היא רק לכתחילה, והרי הצריך לחזור ולקרוא מחמש מאות איש.

ולכאורה נראה לומר, שבאמת לא מוכח מדברי המהרי"ל שסובר שדין נשימה אחת הוא לעיכובא, ואפשר שאכן דעתו כהתוס' שרק לכתחילה צריך לאומן בנשימה אחת, אלא שמ"מ אם הפסיק בנשימה ורוצה לחזור ולתקן ולקרוא בנשימה אחת ודאי עדיף יותר (וכ"כ באליה רבה שטוב לחזור ולקרוא בנשימה אחת), ולכן אמר המהרי"ל שאם רוצה לחזור יחזור לחמש מאות איש ודי בזה, ולא כדברי חכמי מגנצא (שהורו שיחזור לתחילת המגילה ואם חזר רק לחמש מאות איש לא תיקן כלום), כי אדרבה יש בזה טורח ציבור בחינם, אלא אם רוצה לחזור יחזור לחמש מאות איש - שאין בזה "טורח ציבור בחינם".

אך עדיין קשה על הדרכי משה, שלכאורה אין הכרח לפרש כן במהרי"ל, ויתכן שסובר שהקריאה בנשימה אחת מעכבת, ואיך כתב הד"מ שכן הוא במהרי"ל, וצ"ע. וכבר עמד בזה בשיירי כנסת הגדולה (בהגהות ב"י שם סעי' ט).

גם צ"ב דעתם של חכמי מגנצא, מדוע אם הפסיק בנשימה צריך לחזור לראש המגילה, ולמה לא די שיחזור לחמש מאות איש ויאמר בנשימה אחת וכדעת המהרי"ל.

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

השתלשלות מנהגי סדר הישיבה בבתי הכנסת: מישיבה לארבע הקצוות לישיבה שורה לפני שורה

הקדמה: הגדרת תוכן המאמר

בענין סדר ואופן הישיבה בבית הכנסת¹, יש מקום לברר מספר סוגיות, ביניהן: סדר חלוקת המקומות והקצאת מקומות מיוחדים לרב, פרנסים, בעלי שמחות, אבלים וכדו'; קביעת חזקת וירושת מקומות, שעליהן דנו הרבה בספרי התשובות כבר מימות הראשונים ועד לפוסקי זמנינו; ריהוט ביהכ"נ ב'שטענדערס' ('סטנדרים') ניידים לעומת ריהוט קבוע (ספסלים שבחלקם האחורי יש תיבות לאחסון חפצים, והתיבות עצמם משמשים כשולחנות ליושבים מאחוריהם), אודותיו מצאנו פולמוס בעיקר בעקבות המלחמה ברפורמים (ניאולוגים) בהונגריה; ישיבה כשגבו של היושב מופנה לארון הקודש או לאלממור (בימה) בשעת קריאת התורה (שנידון בעיקר בשו"ע יו"ד סי' רפב סעי' א, ובט"ז או"ח סוף סי' קנ).

אולם בשאלות אלו התעסקו כבר טובים וחשובים ממני. מאמר זה מוקדש לנושא אחר, שע"פ מיטב ידיעתי עוד לא זכה לסקירה רצינית, והוא: בירור מנהג כיוון הישיבה במשך הדורות ובמקומות שונים, ומקורותיו.

בנידון זה מצאנו שלושה מנהגים עיקריים:

- ישיבה בשורות לרוחב ביהכ"נ, כפי שנהוג כיום ברוב המקומות.
- ישיבה בשורות לאורך ביהכ"נ, כנהוג בחלק מההילות הספרדים.
- ישיבה לארבע קצוות ביהכ"נ (כלשון 'ספר חסידים' שיובא בהמשך), שורה אחת או יותר סביב כתלי ביהכ"נ, ולפעמים גם שורה אחת מסביב לאלממור, מחוברת לדפנותיו, כשגב היושבים הוא לכיוון האלממור. זה מנהג אשכנז ובנותיה (וכן גם מנהג תימן, אך שם יש רק שורה אחת סביב הקירות בלבד).

במאמר זה ניתן המאמץ כמובן לבירור הנהוג באשכנז, ומפני קוצר היריעה השתדלתי לתמצת את הדברים. במקומות רבים (כגון באזכור המחלוקת בגמ' אם שכינה במערב או בכל מקום), הסתפקתי בהפניה מבלי להיכנס לבירור הסוגיות.

עוד עלי להדגיש שכמובן אין כוונתי לפסוק הלכה למעשה, אלא בעיקר להפנות את תשומת הלב לעניינים שכמעט אינם ידועים אפילו למתמצאים במנהגי אשכנז.

בשנים האחרונות ביקרתי בקרוב לחמישים בתי כנסיות ישנים בגרמניה, צ'כיה, הולנד, איטליה וצרפת (מלבד בתי כנסת רבים המוכרים לי מתוכניות או תמונות), והתפלאתי לפעמים

1 סדרי הישיבה בבתי מדרשות הם ענין לעצמו, ואכמ"ל בזה.

מידיעות הגויים ששיפצו ומשמרים מקומות אלה אחרי החורבן הנורא. ידועים להם היטב פרטים כמו הכניסה מן הצד ולא מול ארון הקודש; כל בית הכנסת מונמך ולא רק מקום הש"ץ; מקום הש"ץ מול ארון הקודש אבל משוך לצד ימין. גם מנהג קדום זה של סדר הישיבה ידוע להם כדבר פשוט, וכמו כן שהשינוי נעשה במשך המאה הי"ט. לא זו בלבד, אלא שהם מיד מזהים שינוי זה כחיקוי צורת הישיבה בבתי תיפלה, ותמיהה בפיהם: מדוע היהודים עזבו את מנהגם הקדום לטובת צורה "כנסייתית" מובהקת?!

מקורות: תוספתא וראשונים

המקור הידוע בענייננו הוא התוספתא במגילה (ג, יד): "כיצד היו זקנים יושבין, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש. כשמניחין את התיבה², פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש. כשהכהנים נושאים כפיהם, פניהם כלפי העם ואחוריהן כלפי קודש, חזן הכנסת פניו כלפי הקודש, וכל העם פניהם כלפי קודש, שנא' (ויקרא ח, ד) ותקהל העדה פתח אהל מועד". תוספתא זו לא נזכרה בגמרא בשום מקום, אבל הובאה להלכה ברי"ף (מגילה יד ע"א בדפיו) בשינויי גירסה מסוימים³: "כיצד זקנים יושבים, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקודש. וכשהכהנים נושאים כפיהם, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש. וכשמניחים התיבה, פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי קודש, וחזן הכנסת וכל העם פניהם כלפי כהנים, שנא' ותקהל העדה פתח אהל מועד".

לכאורה מתוארת כאן צורת הישיבה הנהוגה כיום ברוב המקומות, שכל הציבור מפנה פניו לארון הקודש, והרב יושב כשפניו לציבור.

נראה שכך גם הבין הרמב"ם, כי כשהביא תוספתא זו להלכה (הל' תפילה יא, ד) הוסיף בה כמה הוספות לביאור הענין, או מפני גירסה אחרת שהיתה לפניו (השינויים מודגשים): "כיצד העם יושבין בבתי כנסיות. הזקנים יושבין ופניהן כלפי העם ואחוריהם כלפי ההיכל. וכל העם יושבין שורה לפני שורה ופני השורה לאחורי השורה שלפניה עד שיהיו פני כל העם כלפי הקודש וכלפי הזקנים וכלפי התיבה".

גם הרא"ש (מגילה ג, יא) מביא את התוספתא להלכה (כפי הגירסה שלפנינו ולא כגירסת הרי"ף או הרמב"ם), וכן גם נפסק בטור (או"ח סי' קנ) כדברי הרמב"ם בשינויי לשון קלים. אך בשו"ע הושמט הדין, ונפסק רק ברמ"א (או"ח סי' קנ סעי' ה) עפ"י דברי הרמב"ם והטור. מקור נוסף נמצא בחיבור חילוף מנהגים בין בני א"י ובין בני בבל⁴ (אות לו): "בני בבל

2 דהיינו כשמוציאים את התיבה בתעניות ומניחים אותה ברחוב, כך פי' הרמב"ם, הרי"ף, ועוד.
3 יש גם כמה שינויים משמעותיים. בתוספתא: כיצד היו... יושבין (לשון עבר), ברי"ף: יושבים (לשון הווה). בתוספתא: וכל העם פניהם כלפי קודש, ברי"ף: וכל העם פניהם כלפי כהנים. ועיין בהר תבור (אות ט"ז) שמבאר את שינויי הגירסאות.

4 זהותו של מחבר חיבור קדום זה לא ידועה בצורה ברורה. מקובל לייחס אותו לבן א"י שירד לבבל בתקופת הסבוראים או ראשית תקופת הגאונים. קטעים ממנו מובאים בדברי הגאונים והראשונים (ובעל העיטור אף מכנהו 'תוספתא'). פורסם לראשונה בדפוס ע"י מהרש"ל בסוף חיבורו ים של שלמה למסכת ב"ק.

מצות עבות בפסח

ותשובת ר' שמואל יהודה קצנליבוגן כנגד ר' פייבוש סנגויני

מצה זו שאנו אוכלים כיום ברוב עדות ישראל, עברה כמה וכמה גלגולים במשך הדורות, ואחד מהם נוגע לעובי של המצה. מאמר זה בא לעסוק בנושא זה, ובעיקר מן ההיבט האשכנזי שלו.¹

א. סוגיית התלמוד והעולה ממנה

על העובי ההלכתי האפשרי של המצה אנו שומעים בתלמוד הירושלמי, פסחים פ"ב ה"ד: "יוצאין במצה עבה עד טפח כלחם הפנים". בדומה לכך מצינו גם בבבלי (פסחים לו סע"א-לז ע"א): "תנו רבנן אין אופין פת עבה (ביום טוב)² בפסח, דברי בית שמאי, ובית הלל מתירין". על ברייתא זו נאמר בהמשך הסוגיא:

וכמה פת עבה, אמר רב הונא טפח, שכן מצינו בלחם הפנים טפח [רש"י: "שהוא אסור לבא חמץ... ואפילו הכי עובי דפנותיו טפח"...] מתקיף לה רב יוסף אם אמרו בזרזין יאמרו בשאינן זרזין, אם אמרו בפת עמילה יאמרו בפת שאינו עמילה, אם אמרו בעצים יבשין יאמרו בעצים לחים, אם אמרו בתנור חם יאמרו בתנור צונן, אם אמרו בתנור של מתכת יאמרו בתנור של חרס. אמר רב ירמיה בר אבא, שאילית את רבי ביחוד, ומנו רב. איכא דאמרי רב ירמיה בר אבא אמר רב שאילית את רבי ביחוד, ומנו רבינו הקדוש. מאי פת עבה, פת מרובה [רש"י: "הרבה חרין ביחד, ולא משום חימוץ נקט לה, ובחרין דקים קאמר ומשום דקא טרח טירחא דלא צריך הוא"]. ואמאי קרו ליה פת עבה משום דנפישא בלישה. ואי בעית אימא, באתריה דהאי תנא לפת מרובה פת עבה קרו ליה. מאי טעמא אי משום דקא טרח טירחא דלא צריך מאי איריא בפסח, אפילו ביום טוב נמי, אין הכי נמי, והאי תנא ביום טוב של פסח קאי. תניא נמי הכי, בית שמאי אומרים אין אופין פת עבה ביום טוב, ובית הלל מתירין.

- 1 מאמר המקיף את הנושא מתקופת התלמוד ועד ימינו כתב ר"ב אוברלנדר, 'באופן אפיית מצה לפי מנהגי העדות השונות', אור ישראל, נא (תשס"ח), עמ' קא-קלז; נב (תשס"ח), עמ' עג-פח. דרכו של עולם שיש הבדלים מסויימים בינו לביני ואיני מציינם, והמעייין ימצאם.
- 2 כן הגיה מסורת הש"ס ולדעתו יש למחוק תיבות אלו, וכן מוכח מהמשך הסוגיא דפריך, "מאי איריא בפסח אפילו ביו"ט נמי". ורנ"ג רבינוביץ בדקדוקי סופרים הוכיח זאת גם מהא "דלא מקשה הגמ' ברישא דמלתא דהוה סברה דמשום חמץ הוא מאי איריא ביו"ט אפי' בשאר ימי הפסח נמי".
- 3 העתקתי את רש"י רק בשני מקומות מתוך כל הסוגיא, כיון שאלו הם שני המקומות המסבירים את העיקר לענייננו.

המסקנה מסוגיא זו תלויה בפרשנות לדברי רב יוסף וכפי שנציג עתה את האפשרויות השונות:
 א. אפשר לפרש כי 'מתקיף לה רב יוסף' דוחה את דברי רב הונא רק ביחס להשוואה ללחם הפנים,⁴ אבל מסכים שיסוד המחלוקת בין בית הלל לבית שמאי בברייתא הוא איסור החימוץ. לפי הבנה זו דברי בית הלל שמותר לאפות פת עבה ואין לחשוש בחימוץ עומדים בעינם, אבל לא ניתן ללמוד מלחם הפנים על עובי הפת. נמצא ש"פת עבה" המוזכרת בדברי בית הלל אין אנו יודעים מהו שיעורה. הואיל ולא נתפרש לנו השיעור, קיימות שתי אפשרויות אחת לקולא ואחת לחומרא:

(א) אפשר להקל ולעשות פת עבה כל עוד שיעורה פחות מטפח, שהרי אין היא יכולה להיות בעובי של לחם הפנים.⁵

(ב) יש להחמיר ולעשות פת דקה. אבל ככל הנראה אין צורך שפת דקה זו תהיה דקה שאין למטה ממנה, שהרי סוף סוף בית הלל התירו פת עבה.

ב. אפשר לפרש כי 'מתקיף לה רב יוסף' דוחה לגמרי את דברי רב הונא, והמחלוקת בין בית הלל לבית שמאי אינה דנה כלל באיסור חימוץ. המחלוקת ביניהם היא ביחס לפת מרובה, אם ניתן לאפותה בכל יו"ט ולא דווקא בפסח, והשאלה העומדת לדיון אם יש בכך טירחה ביו"ט. לפי זה אין התייחסות בבבלי לפת עבה בפסח. אכן עדיין אנו יכולים להסיק מסוגיא זו את אחת משתי המסקנות הבאות:

(א) מדברי רב יוסף למדנו שרק לחם הפנים הותר בעובי טפח, כי שם היו כמה מעלות המאפשרות להישמר מחימוץ כגון כהנים זריזים ושאר המעלות שהזכיר רב יוסף, משום כך באפיית פת עבה בפסח על ידי אנשים רגילים ברור שלא נתיר פת בעובי זה, אלא פחות מכך. אבל כמה פחות מטפח אין אנו יודעים, ולכן גם כאן ניתן להקל וניתן להחמיר,⁶ וכפי שכתבנו לעיל.

(ב) מדברי רב יוסף למדנו את העיקרון שהחימוץ תלוי בכמה וכמה גורמים ולכן לחם הפנים הותר בעובי טפח. בדומה לכך אם אדם יוכל להישמר ולהקפיד על אפיית פת עבה על פי הגורמים הללו, אין שום מניעה להתיר לאפות פת בעובי של טפח, ואולי אף יותר עבה מטפח. הכל לפי הנסיבות והתנאים הקשורים לחימוץ.⁷

מהאפשרויות שמנינו עולה לדינא אחת מההלכות הבאות:

א. מותר לאפות מצה שעוביה פחות מטפח.⁸

4 כך כתב הב"ח סי' ת"ס וכן כתב בביאור הלכה שם ד"ה פת עבה, אלא שהוא כתב רק צד אחד.

5 אפשר שכך פירש הב"י בסי' ת"ס.

6 אמנם כאן אין צורך לעשותה דקה מן הדקה, שהרי אין מדובר בברייתא בעניין חימוץ, ופרט זה הוא שונה ממה שכתבנו לעיל באות א אפשרות ב.

7 כך פירשו הגהות מהר"ח סי' ת"ס, ומחצית השקל על מגן אברהם סק"ד. וכן פסק בשו"ע הרב, ראה לקמן הערה 62. וראה לקמן הערה 13.

8 כך עולה מהאמור באות א (א), ומהאמור באות ב (א), ללא התחשבות באמור בהערה 6.

ב. יש להחמיר ולאפות מצה שתהיה דקה.

ג. ניתן לאפות מצה בכל עובי שהוא.

ב. דעות הראשונים: באשכנז וצרפת הקלו ובספרד החמירו

ואכן הראשונים חלוקים בדעותיהם, ואתה מוצא בהם פסקים בהתאם לשיטות השונות דלעיל. יש שפסקו שמותר לאפות מצה שעוביה פחות מטפח (כהלכה א), הלא הם: ראב"ד,⁹ בעל המכתם, ר"מ המאירי,¹⁰ ראב"ן,¹¹ ראבי"ה,¹² ר"ש מפלייזא,¹³ אור זרוע,¹⁴ רשב"ץ.¹⁵ על האמור יש להוסיף כי הרוקח בסי' רעז כתב: "מה שעושין ג' מצות מן המדה אחת של פסח דומיא דתודה, כשיצאו ממצרים הוי כמו היוצא מבית האסורין דכתיב (שמות טז, לו) והעומר עשירית האיפה", ועל פיו כתבו כן עוד חכמים מאשכנז ומצרפת.¹⁶ נמצא כי שלוש המצות¹⁷ שאפו מעשרון זה,¹⁸ בהכרח שהיו מצות עבות.¹⁹

- 9 דברי הראב"ד בדרשתו לפסח הובאו במכתם לפסחים שם; ר"ד אבודרהם סדר ההגדה ופירושה, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ריז; או"ח הלכות חמץ ומצה סי' קכ, ובכלבו סוף הלכות חמץ ומצה, מהד' ר"א דוד, עמ' קא: "וכתב הראב"ד ז"ל בדרשה שראוי לעשות מצות של מצוה רקיקין וקטנים לא עבים וגדולים, שאין זה לחם עוני". משמע מכאן כי ראב"ד מתיר מצה עבה פרט למצת מצוה, שצריכה להיות לחם עוני.
- 10 דברי בעל המכתם ור"מ המאירי הם במסכת פסחים. ביחס למכתם ראה עוד לקמן הערה 28.
- 11 מהד' ר"ד דבליצקי, עמ' תנג.
- 12 מהד' ר"ד דבליצקי, סי' תע, דף סט ע"ב.
- 13 בפירושו לפיוט אלקי הרוחות לשבת הגדול שחיבר ר"י טוב עלם, והובא בספר אור זרוע, פסחים, סי' רנו, דף נט רע"א; מהד' מכון ירושלים, תשנ"ו, דף צח ע"ב: "שאיין עושין פת עבה בפסח יותר מטפח מפני החימוץ, והוא הדין לשאר ימים טובים מפני הטורח", וצריך בירור שהרי גם טפח אסור. הוא התייחס לכך גם בהמשך דבריו, מהד' מכון ירושלים, דף קג ע"א: "ומצות עבות יותר מטפח אסורין וכן מצינו בלחם הפנים דעוביו טפח, ואף על פי כן יש לומר כי לא החמירו חכמים אך לכתחילה, ואפילו בפחות מטפח יש ליהרהר". לכאורה פירוש דבריו "לא החמירו חכמים אך לכתחילה" הוא שבדיעבד אפשר להתיר מצה גם יותר מטפח, אלא שחכמים החמירו בדבר. וא"כ הוא נקט כשיטה השלישית (הלכה ג) שניתן לאפות מצה בכל עובי שהוא. וראה לעיל הערה 7.
- 14 הלכות חלה, סי' רכו, דף לה ע"א: "ורבינו אבי העזרי כתב נראין הדברים הואיל ודחאה רב יוסף לרב הונא דטפח לא עבדינן אבל בציר מהכי עבדינן לפי הזריות, וכן הוא המנהג ללוש חמש רבעים קמח ועוד יחד לא יותר, ולעשות עוגות דקות פחות מטפח".
- 15 מאמר חמץ, ליוורנו, תק"ד, דף לב ע"ב; מהד' ר"ד יצחקי (בתוך: קובץ שימוש חכמים, כרך ו, בני ברק, תשס"א), עמ' פז; ודבריו הובאו בברכי יוסף סי' ת"ס אות ב. הרשב"ץ הוא מבני ספרד, והוא יוצא מהכלל ברשימה זו.
- 16 סמ"ק סי' ריט, תשב"ץ סי' קט, הגהות מיימוניות הל' חמץ ומצה פ"ח ה"ו, או"ז הלכות פסחים סי' רנב, רא"ש פ"י סי' ל, והטור סי' תעה. וכן במנהיג סי' סט, מהד' רפאל עמ' תפד ("ונהגו בצרפת").
- 17 אבל ר"ב אוברלנדר (לעיל הערה 1), עמ' קכה הערה 14 כתב בשם ר"א לנדא כי ניתן לומר שאפו עוד מצות מאותו עשרון, אלא שיש להקפיד כי שלוש מצות המצוה יהיו מאותו עישרון. הוא רצה ליישב בכך את דברי הרמ"א בסי' תעה ס"ז שהביא מנהג זה, ונמצא שבזמן הרמ"א המצות היו עבות מאוד, והואיל והדבר נראה לו תמוה כתב את ההסבר האמור. אבל ראה לקמן הערות 44, 50, 60.

השרויה – מציאות משתנה או חשש הלכתי קיים¹

במאמר זה נבוא לברר על דבר החומרא הנהוגה בכמה קהילות בישראל (בעיקר חסידיות) שלא לאכול מצה שרויה בפסח, האם היא נובעת מענין הלכתי, או שהיא מחמת מציאות, היינו שמחמת צורת אפיית המצה נגרמו בעיות בשרייתה אח"כ, אבל אם ישתנו סדרי האפיה ממילא לא יהיה טעם להחמיר בשרויה [אלמלא מנהג אבות, אל תטוש וכדו'].

א. מקור חומרת השרויה וטעמה

איתא בגמ' בפסחים (מא ע"א) "דתניא יוצאין ברקיק השרוי ובמבושל שלא נימוח דברי ר' מאיר, ר' יוסי אומר יוצאין ברקיק השרוי אבל לא במבושל". וברש"י (ד"ה יוצאין) "ידי חובת מצה ברקיק השרוי בתבשיל לאחר אפייתו, ואף על פי שמתמסמס לחם הוא כל זמן שהוא קיים שלא נימוח לגמרי". וכן פסק הרמב"ם (הל' חמץ ומצה פ"ו ה"י): "חולה או זקן שאינו יכול לאכול שורין לו רקיק במים ומאכילין אותו והוא שלא נימוח". ובטוש"ע (או"ח סי' תסא סעי' ד) כתבו "יוצא אדם במצה שרויה והוא שלא נימוחה, אבל אם בשלה, אינו יוצא".

הרי לנו בדברים ברורים אלו שמדינא דגמ' והסכמת הפוסקים, אין כל איסור לאכול מצה שרויה, ובאופנים מסוימים אף יכולים לצאת בה ידי חובת מצות אכילת מצה.

דברים מפורשים להיתר בענין זה מצאנו בספריו של אחד מגדולי הפוסקים מאות שנים לאחר מכן - בשו"ת שאלת יעב"ץ לר' יעקב עמדין (ח"ב סי' סה - והוא מכתב מתלמיד) הביא בשם אביו ה'חכם צבי' (נפטר ה'תע"ח) "ע"ד מצה שרויה שהמתחסדים פורשים מהם, והוא ז"ל סתם כל דברי המחמירין".

וכ"כ בספרו מור וקציעה (סי' תס), "אבל מצה העשויה ממצה טחונה ודאי שריא אפילו נילושה במים אע"ג דיש מחמירין, לית דחש לה וראינו חסידי עולם שאכלוה".

הפוסק הראשון שהרחיב בדברים על חומרא זו הוא רש"ז מלאדי (חושן משפט ח"ו בשו"ת סי' ו). ובדבריו מבאר מה ראו על ככה להחמיר בדבר שלא הוכר קודם לזה, ועל אף שבודאי מעיקר הדין מותר. ובסיום דבריו כתב שראוי להחמיר שלא לאכול מצה שרויה.

1 מאמר זה נכתב בעקבות מאמרו של הרה"ג ר' גדליה אוברלאנדר (מח"ס פדין הבן כהלכתו) שהתפרסם בקובץ אור ישראל מאנסי (כרך טו, שנה ד גליון ג), ובו הביא את דברי הראב"ן והראב"ה כמקור לאיסור שרויה. במאמר זה נבוא לברר שאין לדבריהם שייכות למנהג המחמירים כלל (וכפי שהרגיש בעצמו). תודתי נתונה להרב משה צבי פליישמן, שסייע בכתיבת המאמר וערכו בטוב טעמו וכשרונו הברוך.

ואלו דבריו:

אודות איסור בישול מצה שנתפררה, באמת כי גם שאינו איסור גמור וברור מדינא, מ"מ המחמיר תבוא עליו ברכה. ואינו מן המתמיהין לאמר כי היא חומרא בלא טעם, אלא טעמא רבא איכא במילתא לזיהר מחשש איסור דאורייתא לפ"ד סמ"ק ורבינו ירוחם הובאו ב"י סי' תסא', וכן פסק הפר"ח שם ס"ב בקמח שנקלה דחיישין שמא לא בשול שפיר. והנה עינינו רואות בהרבה מצות שיש עליהם מעט קמח אחר אפיה וזה בא מחמת שהיתה עיסה קשה ולא נילושה יפה יפה. ומ"ש בט"ז סוף סי' תנ"ט דבדיעבד שרי היינו המצות לחודייהו אבל לשום במרק מסתפק המ"א סי' תס"ג אפילו בדיעבד. ואף דמסיק להחמיר משום הפסקת המצה בין הקמח והאור והכא לא שייך האי טעמא בקמח שעל גבי המצה... מ"מ כיון שענינו רואות מצות הרבה שמצוי בהם קמח מעט נראה לעין אחר האפיה אי אפשר להכחיש החוש. ומה שלא הזכירו זה הפוסקים, היינו משום שזה אינו מצוי כלל אלא בעיסה קשה שלא נילושה יפה, ובדורות הראשונים היו שוהין הרבה בלישה וגלגול עד שהיה נילוש יפה. עד שמקרוב זה עשרים שנה או יותר נתפשטה זהירות זו בישראל קדושים למהר מאד מאד בלישה ואין לשיין יפה יפה, ולכן נמצא קמח מעט במצות של עיסה קשה כנראה בחוש למדקדקים באמת. והנה משהו קמח בעין שעל פי המצה למעלה שמתחמץ במרק כשמפררים את המצה לתוך המרק כנהוג בשבת יש בזה חשש איסור דאורייתא כי אין כאן תערובת כלל. אבל במצה טחונה שעושים ממנה עגולים יש לדון בזה דין תערובות, ותלוי באשלי רבבי מחלוקת הפוסקים ביו"ד סי' קד' גבי תערובת יבש בלח ע"ש בפר"ח. ומגודל טרדתי לא אוכל להאריך בזה ומ"מ אין למחות בהמון עם המקילים כיון שיש להם על מה שיסמוכו והעיקר ע"ד רש"י והרמב"ם. אבל לפמ"ש האריז"ל להחמיר כל החומרות בפסח פשיטא שיש להחמיר כהרשד"ם שבפר"ח. ומ"מ ביום טוב האחרון המקיל משום שמחת יום טוב לא הפסיד ובמי פירות פשיטא דאין להחמיר כלל כל הפסח.

בסיכום דבריו עולה בבירור, שכל החשש ב'שרויה', הוא רק משום הקמח הנמצא ע"ג המצות וכפי שמעיד החוש. ואף גם זאת, עד כעשרים שנה קודם לזמן כתיבת הדברים לא היה צורך להחמיר בשרויה כיון שלישת המצות היתה במתינות ולא היה חשש לקמח שנשאר על המצה. ורק לאחר שישראל קדושים החלו להזדרז בלישה עלה החשש. וגם בזאת מעיקר הדין אפשר להקל, ורק משום חומרת האריז"ל בפסח יש להחמיר.

למעשה (כפי שמבואר במאמרו של הרב אוברלאנדר, הנזכר להלן) החכם צבי נפטר לפחות כשבעים וחמש שנה טרם כתב רש"י מלאדי את תשובתו, שנכתבה אחרי פטירת אביו רבי ברוך שכן הוא חותם עצמו 'במו"ה ברוך זלל"ה', שנפטר בתקנ"ב. יתכן כי המתחסדים בדורו של החכם צבי החמירו מסיבה שונה או שאכן במקומם גם אז היה מקום לחשש שנשאר קמח ע"ג המצה.

והנה כפי שהוברר, לדעת 'שו"ע הרב' טעם החשש הוא מחמת הקמח שנמצא ע"ג המצות. ואמנם חשש זה תלוי במחלוקת ראשונים ענפה בדין קמח קלוי, ולדעת הרמב"ם (פ"ה מחמץ ומצה ה"ג) אינו מחמץ. אך יש חוששים לכתחילה לדעות הראשונים (המובאים בב"י או"ח סי' תסא) שקמח קלוי מחמץ.

ואולם מצינו חשש נוסף במצה השרויה, והוא שמא יש בתוך המצה קמח שלא נאפה והוא בודאי אינו נחשב קלוי, ומחמץ.

כן כתב ה'שערי תשובה' (סי' תס סעי' ב) :

רק שיש אנשי מעשה שמחמירין על עצמם ואין אוכלים שום מצה שרויה או מבושלת במים שחוששין שמא נשאר בה מעט קמח שלא נילוש ויתחמץ עכשיו ע"י השריה או הבישול כדלקמן סי' תס"ג שכתב המג"א דלא מהני בזה מה שנקלה באור, דהמצה מפסקת בין האור ובין הקמח... ועכ"פ נראה דאף המחמיר מהאי טעמא א"צ להחמיר שלא לטבל מצה אפויה במים או במשקה אם נותן מיד לתוך פיו, דפשיטא דאין בזה שיעור להחמץ כלל, וכן מבואר מדברי המג"א לקמן סי' תסו' ע"ש. ומכ"ש לטבל בתוך יין שהוא מי פירות... והרבה מקילין בכל ענין וס"ל שאין לחוש לזה רק בתוספת קמח באמצע הלישה, הא לא"ה לא חיישינן כלל שמא נשאר קמח שלא נילוש דאחזקי איסורא לא מחזקינן. וגם נראה שהתחלת חומר זה יצא ממה שהיו נוהגין מקדם לעשות על פסח מצות עבות הרבה, אף שלא היה כשיעור פסח מ"מ היו עבות הרבה, ומהם היו עושים הקמח לפסח על ידי גרירה (ברי"ב אייז"ן), והוא מלתא דשכיחא טובא שימצאו מהם מה שלא נאפה יפה באמצע כפי הצורך. וגם ע"י שהעוזרים בעריכה אין הידים עסקניות כ"כ בעיסה שבקל גומרים מלאכתם, שוהה לפעמים כמה מצות על השלחן בלא עסק טרם נתינה לתנור כידוע, ולכן החלו אנשים יראי ה' לפרוש מלאכול מה שנעשו מקמח מצה אפויה. ובאמת שראוי לכל מורה בעירו להשגיח ע"ז על מעשה אפיה כשאופים המצות העבות להזהירם מאוד על ככה שאפשר שיבואו לידי חשש חימוץ גמור. אבל האידנא איתכשר דרא ורובא דאינשי אין אופין מצות עבות כלל רק רקיקים דקים והקמח נעשה ע"י שמיבשים אותם בתנור ואחר כך טחנו ברחיים או דכו במדוכה ואזרו להו החששות הללו אם לא ניחוש להו שמא נשאר קמח בשעת לישה בתוך העיסה, לזה לא חשו מטעמא דכתיבנא. הגה, ואף לפי החשש שמא נשאר קמח מעט בשעת לישה, נראה דטפי יש להקל במצה כתושה וטחונה עד אשר דק ממצה שרויה או מבושלת במים כמות שהוא. דשם י"ל דהמעט הקמח הוא במקום אחד וכשבא עליו מים הוא מתחמץ במקומו, משא"כ כשמחזירה למכתשת ושוחקה הדק היטב עד אשר דק, בלי ספק שכיון שכותשין הרבה יחד, אם המצא ימצא באחת מעט קמח ע"י הכתישה נעשה כאבק דק פורח ונבלל מאוד עד שבודאי לא ימצא קורט מהקמח במקום אחד שיהא נוכל לומר עליו שם חימוץ כלל...

משא"כ גרגרי קמח המפוזרים והמפורדים אחת הנה ואחת הנה הדעת נותנת דבטילי לגמרי ואין בו כדי להחמיץ כלל, והוא ברור לפענ"ד שבמצה אפויה וכתושה הנעשה ממצות שעושים ריקים דקים אין לחוש בהם כמו שאין חוששין לאכול המצה עצמה ואין חוששין לה שמא יש בתוכה מה שלא נאפה יפה ונתחמץ, וממילא דגם לשמא נשאר קמח אין לחוש מטעמא דכתיבנא. אך רבים ושלמים שאוכלים ממצה שרויה ומבוסלת אף על פי שאינה כתושה וטחונה, ועל כרחך דטעמייהו כמש"ל דלא מחזקינן איסורא שמא יש קמח בעין שנשאר בשעת לישה רק היכא שהוסיף מיא והוסיף קמחא באמצע הלישה. אבל בסתמא לא חיישינן ויש להם שיסמכו על עמוד העולם הגאון חכם צבי ז"ל.

חשש זה דשמא נמצא קמח בתוך המצה שלא נאפה מצינו גם ב'מחצית השקל' (סי' תנח ס"ק א):

אבל מטעם אחר יש להחמיר לבעל נפש שלא לעשות תבשיל ממצות בפסח, דלפעמים אין כל הקמח נילוש ומתגבל ונשאר מעט קמח ע"ג עיסה. ואם היה נשאר ע"ג מצה למעלה לא היה חשש כ"כ, דכיון שניתן לתוך התנור נקלה אותו מעט קמח, והוי כמו קמחה דאבשונה וכה"ג דהוי רק דבר מועט יש להקל. אך לפעמים אותו קמח הוא באמצע המצה מבפנים, כי לפעמים נשאר ע"ג העיסה כשהיה קשה מעט קמח וע"י שמגלגלין אח"ז העוזרים את חתיכות העיסה לעשות ממנו מצה ומעלין אותו, בא אותו קמח תוך המצה. וכה"ג כתב מ"א ס"ס תנ"ט, וביותר בסי' תס"ג סק"ד לאסור ליתן לתוך תבשיל, והניח בצ"ע אם נתנוהו לתוך התבשיל אם יש לאסור. וסיים דיש לאסור במצה כה"ג מאחר שהמצה מפסקת בין הקמח ובין האור ואינו נקלה, לכן אין מזחיחין למאן דנוהג חומרא זו.

ואף המשנ"ב (סו"ס תנ"ח) מעלה רק את החשש הנ"ל:

ופשוט דכשנאפה קודם פסח אפילו היה בו משהו חמץ בהקמח כבר נתערב ונתבטל ומותר אח"כ לבשל המצות בפסח דאין חימוץ אחר אפיה. ויש אנשי מעשה שמחמירין על עצמן ואין שורין ואין מבשלין מצות בפסח מחשש שמא נשאר מעט קמח בתוך המצות מבפנים שלא נילוש יפה וע"י השריה יתחמץ. ועיין בשע"ת סימן תס' דמצד הדין אין לחוש לזה דאחזוקי איסורא לא מחזקינן ובפרט בימינו שנוהגין לעשות ריקיין דקים. ומ"מ מי שנוהג בחומרא זו אין מזניחין אותו וע"ש שהאריך בזה.

והנה מה שמצינו ב'שו"ע הרב' שחשש רק לקמח הנמצא על גבי המצה, יתכן כי בזמן מחברו כבר הורגלו במצות דקות ולא היה מקום לחשש לקמח הנמצא בתוך המצות. אבל בזמן ה'שערי תשובה' עדיין היו שעשו מצות עבות [כמבו' בלשונן] והיה מקום לחשוש לקמח הנמצא בתוך המצה שלא נאפה.

גווילים נשרפים בשבת ראש חדש פרשת החדש: על ספרי התורה באוסף ארפורט

מבוא

לאחרונה העלתה ספריית ברלין למרשתת את מרבית כתבי היד היהודיים השייכים לאוסף ארפורט¹. כתבי היד השייכים לאוסף זה, לרבות ספרי התורה שבאוסף, היו בידי קהילת יהודי ארפורט ונשדרו מהם בעת הפוגרום בהם בימי מגפת המות השחור באירופה בשנת ה'ק"ט 1349. מבין החומשים והתנ"כים שהועלו לרשת נציין את תנ"ך כ"י Berlin Ms. or. fol. 1213 (ארפורט 3, שטיינשניידר 127)², חומש כ"י Berlin Ms. or. fol. 1212 (ארפורט 2, שטיינשניידר 126)³ וכן חומש כ"י Berlin Ms. or. fol. 1214 (ארפורט 4, שטיינשניידר 128)⁴. אולם התנ"ך המפורסם בגודלו החריג, כ"י Berlin Ms. or. fol. 1210-1211 (ארפורט 1, שטיינשניידר 125), אשר שוחזר לאחרונה בעמל רב⁵, טרם הועלה לרשת. בין היתר הועלו לאתר זה כ"י Berlin Ms. or. fol. 1220 (ארפורט 11) לתוספתא⁶, כ"י Berlin Ms. or. fol. 1219 (ארפורט 10) למסורה הקטנה⁷, וכן כ"י Berlin Ms. or. fol. 1224 (ארפורט 18) למחזור⁸.

להלן נייחד את דברינו לארבעת ספרי התורה השייכים לאוסף ארפורט: כ"י Berlin Ms. or. fol. 1215-1218 (ארפורט 6-9 בהתאמה) ואשר הועלו כולם לרשת. במיוחד נעסוק באלו מתוכם אשר, לצערנו, אינם שלמים וכמפורט בהמשך. נדגיש כי במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבירושלים לא מצויים סרטי מיקרופילם לספרי תורה אלו אלא רק שקופיות בוודות, ולכן ההעלאה לאתר מאפשרת לראשונה בדיקה מקיפה של ספרי תורה אלו.

- 1 קישור דרך רשומות קטלוג של הספרייה הלאומית בירושלים לכל אחד מכה"י המפורטים להלן.
- 2 מאה י"א-י"ב אשכנזי?/מזרחי? מתוייג מלא בתיוג מרובה ואותיות משונות.
- 3 מאה י"ג, אשכנזי, תיוג מרובה ואותיות משונות רק בשירת הים.
- 4 מאה י"ג, אשכנזי, חסר עד סמוך לתחילת פרשת וישלח, תיוג מרובה ואותיות משונות חלקי בלבד.
- 5 ראה מאמרו של Q. HAHN על השחזור של ארפורט 1 בקישור דרך רשומת קטלוג הספרייה הלאומית בירושלים לכתב יד זה.
- 6 זוהה בטעות בתחילה ע"י ירצ'בסקי (ראה פרטיו ברשימות הקטלוגיות להלן) ככתב יד של תלמוד ירושלמי, זוהה כתוספתא ע"י ז. פרנקל ופורסם לראשונה ע"י מ.ש. צוקרמנדל בשנת 1877.
- 7 מאה ט"ו, כתב היד קשה לקריאה, אולם בזמנו העתיק ז. פרנסדורף כתב יד זה באופן ברור ביותר כולל סימון מראי מקום – העתקת פרנסדורף נמצאת כיום באוסף הספרייה הלאומית בירושלים - כ"י ירושלים 4-69. בנוסף העתיק בזמנו גם י. בר מספר דפים מכתב יד זה - כ"י מוסקבה גינצבורג 896.
- 8 חלק המחזור משבת פרשת שקלים ועד לשבת פרשת עקב, וראה חשיבותו לענייננו בשולי המאמר.

קיימת חשיבות למחקר ספרי תורה אלו, מאחר ולכאורה מצב הגהתם (לרבות מבחינת פרשיות, חסרות ויתרות, צורת אותיות, תיוג מרובה ואותיות משונות, אותיות גדולות וקטנות ומגוונות וכן ההלכות הקשורות לתיקון שגיאות) הוקפא עם העברתם לידיים לא יהודיות בשנת 1349. כאן המקום להבעת תודה להנהלת ספריית ברלין על מאמציה להעלות את מרבית כתבי היד מאוסף ארפורט לרשת, ובאופן ברור ובאיכות גבוהה, ובכך ליצור אפשרות גישה נוחה ביותר ופתוחה לכל, לכתבי היד אשר באוסף זה, וכן על מתן הרשאתה לפרסם כאן צילומים מתוך כתבי יד אלו.⁹

רשימות קטלוגיות של ספרי התורה באוסף ארפורט

תיאורים כלליים של ספרי תורה אלו מצאנו בשלושה מקורות:

א. רשימת ירצ'בסקי

Adolph Jaraczewsky - Geschichte der Juden in Erfurt, ERFURT, 1868

בסוף ספר זה, העוסק בתולדות יהודי ארפורט, מובאת רשימת כתבי היד היהודיים באוסף ארפורט. ראה שם עמ' 115-117. לצורך התייחסותנו למקור זה (להלן: ירצ'בסקי) אנו מצרפים בנספח א' צילום קטע מרשימה זאת בהתייחס לארבעת ספרי התורה.

ב. רשימת שטיינשניידר

M. Steinschneider, Die Handschriften-Verzeichnisse der Koeniglichen Bibliothek zu Berlin... hebraeischen Handschriften, Berlin, 1897

בעמ' 1-3 של חלק שני מקטלוג זה (להלן: שטיינשניידר) מובאת רשימת כתבי היד המקראיים בספריית ברלין ובתוכם גם אלו השייכים לאוסף ארפורט. ארבעת ספרי התורה שבו מצוינים בספרור 133-136 (ראה שם עמ' 3). בנספח ב' יבוא צילום קטע מרשימה בהתייחס אליהם. שטיינשניידר מסתמך בתאורו על ירצ'בסקי (בסימן Jaracz) ולמעשה מוסיף עליו רק את המידות החיצוניות של ספרי התורה.¹⁰

We want, here in the beginning of the our article on the Torah scrolls in the Erfurt 9 collection, to express our thanks to the Berlin Library on their important work in scanning (in a very clear and high resolution) the majority of the Erfurt manuscripts collection and uploading it to the internet and thus it is easily open to all, and as well on their permission to publish here some pictures from those manuscripts. Due to the rules of STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN for the use of manuscripts , we are that referring all those manuscripts are the property of the STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN - Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung

10 ראוי להדגיש כי רשימת ירצ'בסקי משנת 1868 נכתבה כאשר אוסף ארפורט היה עדיין ברשות הכנסיה האונגליסטית בארפורט ורשימת שטיינשניידר נכתבה לאחר העברת האוסף לידי ספריית ברלין בשנת 1879.

תקרב רינתי

'מערבית' לליל פסח - מתוך סידור אשכנזי

הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים

מזה זמן אני עוסק בחקירת נוסחי התפילה השונים והשתלשלותם מדור לדור. עשרות ספרים ומאות מאמרים נכתבו בתחום זה, ולמרות הכל דומה בעיני כי המחקר עדיין ניצב בראשית דרכו. די אם נציין את העובדה כי נוסחי תפילת עמידה לחול של נוסחי: ארץ ישראל; רס"ג; ור' שלמה בר נתן אלג'באלי (להלן: רשב"ג), נתפרסמו בשלמותם רק בעשר השנים האחרונות¹.

מלבד זאת, עם גילוי הגניזה הקהירית נמשכו רוב חוקרי התפילה לחקירת הנוסחאות שנתגלו שם² ומתוך כך נזנחה חקירת מאות הסידורים השלמים והברורים מכל תפוצות ישראל, הנגישים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, וניתן לשאוב מהם לא פחות מידע מאשר באלפי קטעי הגניזה הבבליים³ הקרוצים והמטושטשים.

כך עדיין לא ניתנה תשובה לשאלה הבסיסית ביותר: כמה נוסחי התפילה (מחוץ לגניזה) יש בידינו, ואלו מתוכם ניתן לכנותם 'אבות נוסח' ואלו נוסחאות אינם אלא ענפים ותרבות שלהם. לדוגמה: האם נוסחי רומניא כפא קורפו וקנדיא, ארבעה נוסחים מקוריים שונים הם, או שארבעתם ענפי נוסח של נוסח אחד בלבד?

מובן מאליו שתשובה מקיפה ומנומקת לשאלה זו מצריכה מאמר ארוך אם לא ספר שלם, אך לעת עתה נסתפק בהצגת המסקנות שהעלה מחקרי האישי בתחום זה, ובקיצור נמרץ. נקדים הקדמה בסיסית: כיום 'קהילות הספרדים' כוללות את בני הארצות: איטליה, תורכיה, יוון, סוריה, עיראק (=בבל), פרס, בוכרה, מצרים, מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב והודו⁴.

1 ע"י מכובדי פרופ' אורי ארליך נ"י. ראה: א' ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלימה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יח (תשס"ה), עמ' 1-22; הנ"ל, 'קטעים נוספים מתפילת שמונה עשרה על פי מנהג ארץ ישראל', קבץ על יד, יט (תשס"ו), עמ' 1-22; א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ג ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא, ד (תש"ע), עמ' ט-כו; א' ארליך 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים, 121 (תש"ע), עמ' 67-99. הנוסחים שבסידורי רס"ג ורשב"ג הנדפסים רחוקים מאוד מהנוסח המקורי של המחבר.

2 ובפרט בנוסחי א"י, וכפי שתיאר וידר: "חוקרי הגניזה נמשכו אחרי שרידים המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי, שהקסימם בזרותו ובסטייתו הקיצונית מהנוסח המקובל". ראה: נ' וידר, התגבשות התפילה במזרח ובמערב, א, ירושלים תש"נ, עמ' 13.

3 הדגשתי 'הבבליים', כי לשוא נחפש את נוסחי א"י מחוץ לגניזה, וגם לעניין קביעת נוסחם המדויק של נוסחי רס"ג ורשב"ג חובה עלינו להעזר בקטעי הגניזה. אך לגבי נוסחי בבל, נוכל לקבל כמעט את אותם נתונים מתוך אלפי הסידורים השלמים, וקטעי הגניזה לעניין זה אינם משנים את התמונה הכללית.

4 עם כי יש חלוקה פנימית בין 'עדות המזרח' (סוריה, עיראק, פרס ובוכרה) ו'עדות המערב' (צפון אפריקה

אולם הכללה זו התפשטה והתקבלה בהדרגה אך ורק עם גירוש ספרד ואילך, ולפני כן היו מכונים 'הספרדים' רק יהודי ארץ ספרד בלבד, ואילו לכל אחת מקהילות הנ"ל⁵ היו מנהגים עצמאיים בכל תחום, כגון: סדר הפטרות, מנהגי הלכה ועוד. גם לגבי נוסח התפילה היה לכל קהילה וקהילה מהנ"ל נוסח תפילה יחודי משלה, שאין לו קשר כלל לנוסח הספרדים, ונוסחים אלו שרדו בדרך כלל רק בכת"י מתקופת הראשונים וראשית תקופת האחרונים.

כיוצא בזה חשוב לדעת שגם ארץ ספרד עצמה מחולקת לשלושה מחוזות עיקריים: קטלוניה, ארגוניה, קסטיליה. 'ספרד' שתמא הכונה לקסטיליה, כי בקטלוניה נהגו ברוב הדברים כמו שכנתה פרובנס, וארגוניה הסמוכה לקטלוניה אף היא הושפעה במקצת ממנהג קטלוניה. לעומתם קהילות האשכנזים, למרות שהם מחולקים בין פולין (מזרח אירופה) לאשכנז (מערב אירופה), בנוסח תפילות הקבע אין ביניהם חילוקים משמעותיים והם נחשבים לנוסח תפילה אחד.

הנוסחאות היסודיות:

כיום יש בדינו אחת עשרה נוסחאות שונות:

שלוש מתוכן נערכו ע"י ראשונים, והן: (1) רס"ג; (2) סידור רשב"נ⁶, מאזור מערב פרס - סוריה⁷, לפני כתשע מאות שנה; (3) רמב"ם [נוסח זה קיבלו עליהם בני תימן⁸ מהמאה הי"ב ואילך, ובמאות י"ז-י"ח המשיכו להחזיק בו קהילות 'בלדי'⁹]. (לא מניתי כאן את נוסח רב עמרם גאון, כי הוא השתבש עד לבלי היכר ע"י המעתיקים.)

ושמונה נוסחי עדות שונות: (4) אשכנז; (5) ספרד [= מחוז קסטיליה שבספרד וכן פורטוגל. לאחר גירוש ספרד נתפשט בהדרגה נוסח זה בכל צפון אפריקה והמזרח התיכון ואפילו בקרצ'ין שבהודו]; (6) רומא [= צפון איטליה]; (7) פרובנס¹⁰ - קטלוניה (מדובר בנוסח זהה כפי שיווכח

- הכוללת את מרוקו, אלג'יר, תוניס ולוב), שהראשונים תיקנו נוסח תפילתם לפי הארז"ל והרש"ש וכן איש חי, והאחרונים מחזיקים בנוסח ליורנו שרוב השינויים הנ"ל לא נכנסו בו.
- 5 פרט לכל צפון אפריקה שכולם נהגו במנהגים זהים יחסית, ולכן יש להתייחס לכל צפון אפריקה כארץ אחת.
  - 6 יתכן שבסיס הנוסח שלו הוא נוסח רס"ג עם הוספות מנוסח אר"ץ. ואכמ"ל.
  - 7 ראה: א' ארליך, רשב"ג (להלן הערה 16); שלמה צוקר ואפרים ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר, סד, ב (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 744-737.
  - 8 לדעתי ברור שבני תימן הם אלה שקיבלו על עצמם את נוסח הרמב"ם (וכשם שקיבלו עליהם את כל פסקיו), ולא כפי שיש שטוענים שהרמב"ם קבע בספרו לכל ישראל את נוסח תימן הקדום. וגם יש עמי ראיות שנוסח תימן הקדום היה דומה לנוסחים המזרחיים (פרס ואר"ץ), ואכמ"ל. כן אמר לי הגר"י רצאבי שליט"א, מגדולי רבני עדת תימן (בשיחה בשנת תשע"א), שלדעתו בני תימן קיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם.
  - 9 אך הוסיפו קטעי תפילה רבים מתוך סידורי הדפוס הספרדיים, כגון 'קרבנות' 'והוא רחום' 'שיר של יום' 'פיטום הקטורת' 'יוצר של שבת', וכן הושפעו מעט מסידור ארם צובה, דפוס ונציה ש"כ, כגון בהוספת לקט פסוקי 'רפאני' לאחר 'שירת הים'.
  - 10 פרובנס (בספרות הקדמונים נקראת פרובניציא) הכוונה לדרום צרפת. בדורות האחרונים נשתמר נוסח זה בקהילות קל"א = קרפנטרה (המכונה קארפיניטראץ), אביניון, לישלוה, וקווה ליאון, הן ארבע ערים סמוכות במזרח פרובנס, אשר עקב היותן חלק ממדינת האפיפיור לא נכללו בגזירת גירוש יהודי צרפת בראשית האלף

ר' אליהו ב"ר עזריאל מוויילנא מדקדק ועורך סידור התפילה

תולדותיו | הסידור | ההכרזה | הפולמוס עם ר' זלמן הענא | יתר ספריו |
חומש תיקון סופרים שלא יצא לאור | משפחתו | ר' אליהו ווילנא אינו הגר"א |
ר"א בן עזריאל מסאקליב

ר' אליהו, ביחד עם אביו ר' עזריאל, זכה לפרסום רב בעיקר הודות לסידור המדויק¹. ניתן לומר² שסידור זה הוא הבסיס לסידורי אשכנז דהיום³.

- 1 בעקבות הפופולאריות של הסידור והפולמוס עם ר' זלמן הענא, הוזכר במקומות רבים. ראה עליו: שמואל יוסף פין, קריה נאמנה, וילנא תר"כ, עמ' 104-102; הנ"ל, כנסת ישראל, ווארשא תרמ"ז, עמ' 118; שמחה אסף (1889-1953), מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהדורה חדשה: ירושלים תשס"ב, כרך א, עמ' 566-567 (במהדורה הישנה, עמ' קעו-קעז); יהדות ליטא, כרך ג, ספר א, אישים, תל אביב תשכ"ז, עמ' 29; ישראל קלוזנר (1905-1977), וילנה - ירושלים דליטא, דורות ראשונים, 1881-1495, תל אביב תשמ"ט, עמ' 73; שלמה הרמתי, סוד שיח, דיבור עברי במאות ט"ז-י"ט, תל אביב תשנ"ב, עמ' 32; יעקב יוסף שכטר, "לוח ארש" לר"י עמדין, ישרון, ב (תשנ"ז), עמ' תקלג; יצחק שרגא פנקובר, "זכר עמלק בחמש או בשש", עיוני מקרא ופרשנות, ד (תשנ"ז), עמ' 76; יוסף תבורי, 'סידור הגר"א', משה חלמיש ויוסף ריבלין (עורכים), הגר"א ובית מדרשו, רמת גן תשס"ג, עמ' 11, הערה 4; אילן אלדר, 'ר' זלמן הענא, גדול מדקדקי העברית בפתח העת החדשה', מחקרים ומסות בלשון העברית ובספרותה: דברי הכנס המדעי העברי באירופה, כרך טז (תשס"ד), עמ' 32; חיים א' כהן, 'ברייטא דרבי ישמעאל בסידורי המדקדקים האשכנזיים', לשוננו, ע (תשס"ח), עמ' 185-203. וראה: ר' דוד יצחקי, 'פולגותות רז"ה ור' עזריאל ור' אליהו ווילנא', בתוך: לוח ארש, טורנטו תשס"א, עמ' 203. Encyclopaedia Judaica, Berlin, c1928-c1934, entry Elijah ben Asriel aus Wilna, pp. Zur Literatur der 497-498; Jewish Encyclopedia, entry Elijah b. Azriel of Wilna; Samuel Krauss, in: Soncino-Blätter - Beiträge zur Kunde des jüdischen Buches, vol 2, Berlin 1927, p. 'Siddurim 9; Jacob Joseph Schacter, Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works, Cambridge 1988, pp. 259, in: Ruth Link-'The Siddur of Rabbi Jacob Emden'260, 264, 265, 313 notes 27, 32; idem, Salinger (ed.), Torah and Wisdom, New York 1992, p. 186, note 14; Raphael Posner, Israel Ta-Shema (eds.), The Hebrew Book, Jerusalem 1975, p. 210; Raphael Posner, Uri Kaploun, Shalom Cohen (eds.), Jewish liturgy, Jerusalem 1975, p. 259; Moshe Nathan Rosenfeld, Jewish printing, in: 'Prayer and the Siddur' in Wilhermsdorf, London 1995, p. 102; Rabbi Shmuel Gelbard, Journal of Jewish Music and Liturgy, vol. 24, New York 2001-2002, p. 16.
  - 2 ראה: סידור אוור אליהו על פי נוסח הגר"א (בהוצאת יהושע וינוגרד), ירושלים תשנ"ח, מבוא, עמ' 17; ר' דוד יצחקי (עורך), לוח ארש, טורנטו תשס"א, עמ' 56.
  - 3 לדוגמא: 'כי א-ל שומע תפלתנו ותחנונו' תוקן אצל ר"ע ור"א עפ"י אבודרהם 'תפילות ותחנונים', ומאז כך הוא בכל סידורי אשכנז ופולין.
- אם כי יש להסתייג ולהדגיש שר"א מוויילנא שינה בכמה מקומות מנוסח רבותינו הראשונים, ואי אפשר לראותו בר סמכא לנוסח אשכנז המובהק. תרומתו של ר"א מוויילנא, ושעליה קיבל את ההסכמות, היא בעיקר בתחום הניקוד ולא בתחום הנוסח (הערת המערכת).

תולדותיו

נולד בוויילנא לפני שנת ת"נ⁴, ונראה שבוויילנא היה תלמידו של ר' יעקב בן בנימין וואלף מזוילנא הנקרא ר' יעקב ווילנר⁵, בעל הפירוש 'יאיר נתיב'. אביו ר' עזריאל הגיע מזוילנא לפראג בשנת תס"א⁶. בתקופה זו⁷ למד ר' אליהו אצל ר' דוד אופנהיים בניקולשבורג⁸, ולאחר מכן הצטרף לשיבת רבי אברהם ברודא בפראג⁹. בתוך כך שימש גם את הרב הגדול החסיד מהר"ר יונה לאנדסופר בעל מעיל צדקה¹⁰, וממנו קיבל חכמת המסורת והלכות כתיבת ספר תורה. על כך רמז בתחילת הקדמתו מענה אליהו:

אמר אליהו: צעיר אנכי לימים, וכל ימי גדלתי בין החכמים, והייתי משתעשע על ברכיהם, ומתאבק בעפר רגליהם, ושתייתי בצמא את דבריהם, וכעבד נאמן רצתי לפניהם, והרבה תורה למדתי מהם, בעזרת הש"י ואף גם זאת לא חסרתי ללמוד מהם חכמת הדקדוק...

בשנת תס"ד עדיין נקרא תושב העיר פראג¹¹, אך בשלב מסויים עבר לפפד"מ ונשאר שם עד השריפה הגדולה בשנת תע"א¹². מאוחר יותר חזר לפפד"מ ונראה שגם שם למד בישיבת רבי

- 4 מלשון השער והסכמות לסידור מהדו"ק (פפד"מ תס"ד), נראה שר' אליהו היה כבר נשוי בשעת הוצאת הסידור.
- 5 כך עולה מדברי ר' אליהו, מאסף ומסדר הפירוש יאיר נתיב שי"ל בספר מאורת נתן, פפד"מ תס"ט, שכתב (אחרי ההסכמות): "והמחבר לטהור הוא ניהו מ"ו אלופי ומידעי זה דודי וזה רוע"י... אמנם במרומים שהדי ובשחקים עדי כי לא לכבודי הרימותי ידי כ"א בגין כבוד מ"ו הרב מוהר"ר יעקב הנ"ל כי מנעורי גדלני כאב ור"ב טוב גדלני ואלו הוינא התם נקיטנא בשיפולי דגלימ' למירהט אבתרי' תריסר פרסי בחלא".
- 6 בהסכמת רבי אברהם ברודא לסידור מהדו"ק, שנחתם ביום ב' כ"א אייר תס"ג, כתב: "מיום בואו לכאן זה כמעט שנתיים".
- 7 יש שקראו לר' אליהו "רב מליטא", וזה אינו, כי עזב את ליטא בצעירותו. ראה: שלמה הרמתי, סוד שיח, תל אביב תשנ"ב, עמ' 32.
- 8 בהסכמת רד"א לסידור מהדו"ק, שנחתם ביום ה' ט"ז סיון תס"ג, בהיותו עדיין בניקולשבורג, כתב: "ובנו תלמידי המופלא מוהר"ר אליהו".
- 9 רבי אברהם ברודא, שם, כותב: "בנו ברא כרעא דאבוהו מוהר"ר אלי' תלמידי". ובהסכמתו למהדו"ב כותב: "היניק וחכים תלמידי ידידי יוצק מים על ידי כמוהר"ר אלי'". יש לציין שבעמוד השער של הוצאת טורנטו תשס"ז כתוב רק "ר' אליהו תלמיד רבי דוד אופנהיים", ולא מוזכר שהוא תלמיד רבי אברהם ברודא.
- 10 בהקדמתו לפירושו מכתב מאלהו על אור תורה, כתב: "כבוד מורי הרב החסיד מוהר"ר יונה לנד סופר זצ"ל מפראג, כי יותר ממה שהיה מורי החכם ז"ל שלם בתלמודו לא היתה חכמה אשר שגבה ממנו וגם עשה ספרים הרבה חדושי גמפ"ת ופוסקים עוד לימד דעת איזון ותיקן ספר מיוחד על הלכות ס"ת וקרא שמו מאורי אור ובהיותי עומד ולומד בק"ק פראג יע"א בישיבת אדונינו מ"ו הגאון המפורסם מוהר"א ב' צוק"ל שימשתי ג"כ בעמידה לפני מורי הנד' והייתי אמון אצלו הוא פקד עלי לאמור כתוב זאת לך זכרון בספר את הרשום בכתב אמת כל מה שעלה במצודתי בענין כתיבת ס"ת".
- 11 כך בעמוד השער של הסידור מהדו"ק.
- 12 בסוף ספר קיקיון דיונה שהוציא (ראה להלן), כתב אחיו ר' ניסן: "יד ה' היתה אל אליהו שנשרפו לו בעלי' ספרים לרוב". ובהסכמת ר' משה חגיז (המני"ח) להוצאתו של ספר ויכוח מים חיים, כתב: "והנה כי כן עכשיו שזכינו לאורם ע"י א' מן השרפים מוהר"ר אליהו זכרו לטוב ולברכה ולשלום שלם איהו ושלמה משנתו קב ונקי אוד מוצל מאש מק"ק פרנקפורט...".

אברהם ברודא¹³. הוא נפטר בין שנת תק"ג¹⁴ לשנת תקי"ג¹⁵. ר' אליהו לא היה רק מדקדק אלא "גם תלמיד חכם בקי משכיל בגפ"ת"¹⁶. היתה לו חליפת מכתבים עם ר' יעקב עמדין ועם הגאון ר' עקיבא איגר הראשון (נפ' תקי"ח) בעל משנת דרבי עקיבא, אב"ד צילץ¹⁷ ופרשבורג. אביו ר' עזריאל הוציא לאור ספר 'עבודת המקדש', פיורדא [תפ"ו 1726]. בהסכמת ר' יחזקאל לנדא לסדר התפילה, פראג [תקמ"ד 1786], כותב כי הסידור נדפס על פי סידורם של ר' אליהו ור' עזריאל מווילנא ("תפלה דרך שיח השדה", ברלין תע"ג) והסידור "שערי תפלה" שערך ר' זלמן הענא (יעסניץ תפ"ה).

הסידור

ראשית מלאכת ר' עזריאל¹⁸ ובנו ר' אליהו היתה להדפיס סידור תפילה על פי הסידורים "שנדפסו בימי הגאון המפורסם מוהר"ר ליוואי¹⁹ זצ"ל שהי' אב"ד ור"מ בק"ק פראג וגם נדפסו ע"י המדקדק הגדול מוה"ר שבת²⁰ מפרעמסלא²¹ בתוספת הגהות בניקוד המלות על פי הדקדוק²². יש ותיקנו בסידור נוסח מסויים²³ על פי הוראת רבו, ר' אברהם ברודא.

- 13 בהסכמת ר' משה ב"ר אברהם ברודא לספר ברית שלום, פפד"מ תע"ח שסודר ע"י ר' אליהו (ראה להלן שאר ספריו), כתוב: "וגם אדוני אבי רבינו הגדול הגאון המפורסם החסיד זצ"ל אשר הרחיק כל ימיו ספרי הדרוש החדשים מקרוב באו ולזה ברית השלום נתן ובחר מבני ישיבתו תלמידים הגונים לסדר ספר הגאון הנ"ל." משמע שלמד בשנת תע"ז אצל רבי אברהם ברודא בפפד"מ.
- 14 שנת בצאתי, אז שלח מכתב לרבי יעקב עמדין אשר הודפס בלוח ארש, סימן תעג.
- 15 בשנה זו מוזכר ר' אליהו בברכת המתים בספרו צרי גלעד. הספר נדפס בשנת תקי"ג, או סמוך לפניה, ראה להלן הערה 59. אך ראה בקטלוג של בית מדרש לרבנים, ניו יורק, שם נכתב שחי לפחות עד תק"ח, וצ"ע מנין. ונראה שזו טעות כפולה. ב-Jewish Encyclopedia נכתב שצרי גלעד נדפס בתק"ח (דבר שאינו נכון), והסיקו מזה שהיה עוד חי אז, ולא שמו לב ששם מוזכר ר' אליהו בברכת המתים.
- 16 לשון ר' יעקב עמדין בלוח ארש סימן תעג. ובשאלת יעב"ץ ח"ב סימן יא קורא לו: "התורני החריף והבקי המדקדק המפורסם".
- 17 היום Biała Prudnicka בפולין, כמאה ק"מ דרומית מזרחית לברסלאו.
- 18 ר' עזריאל היה עוד בחיים בשנת תצ"ה, אז הו"ל את ספר התהלים ומוזכר בו בברכת החיים יצ"ו, ואילו בשנת תצ"ח מוזכר בספר אור תורה בברכת המתים, זצ"ל"ה.
- 19 לא ברור לאיזה סידור הכוונה (ראה: ברוך אבערלאנדער, שם, הערה 123). ונראה שסידור זה לא הגיע לידינו. ברור היה לר"ע ור"א, שהנוסחאות בסידור הנ"ל נכתבו עפ"י מהר"ל (במהדו"ב בסוף ההקדמה כתב ר"ע "שלא עלינו תלונתו כ"א על הגאון הגדול מוהר"ר לוואי אב"ד ור"מ דק"ק פראג"), ואף מכנים (בשער מהדו"ג) סידור זה בשם: "התפלה של הגאון הגדול מוהר"ר ליוואי מפראג". ראה יצחק עקיבא סקן, מהדו"ה, עמ' 3-4. ואולי היתה הסכמה של מהר"ל בראש הסידור ההוא.
- 20 הסידור נערך בין השנים שע"ד-שע"ח (1614-1618) ע"י המדקדק הגדול ר' שבתאי סופר מפרעמישלא, תלמיד רבי מרדכי יפה בעל הלבושים, אשר נתבקש להגיה סדר התפילות ע"י ועד ד' ארצות וזכה להסכמות כל גדולי דורו: הסמ"ע, המהרש"א, השל"ה, הב"ח ועוד. הסידור לא זכה לתפוצה רבה, אך שימש בסיס למדפיסים שאחריו. רבים משינויו נתקבלו בסידורי אשכנז שאחריו, אחרים לא נתקבלו.
- 21 היום Przemyśl או Premeślau או Prömsel בגרמנית) בפולין, כ-240 ק"מ מזרחית לקראקא.
- 22 חידוש נוסף בסידורם הוא הלכות רבות כגון דין מי ששכח יעלה ויבוא.

שיתוף ילדים בתור חזנים ומשוררים בבית כנסת

בספר 'ירושתנו' חלק חמישי שיצא לאור בחודש ניסן שנת תשע"א, נתפרסם מחקרו המקיף של הרב בנימין שלמה המבורגר שליט"א על המקהלה והחזן של רבנו שמשון רפאל הירש. בחלקו הראשון של המחקר דן הרב המבורגר ביחסם של גדולי ישראל לשילוב מקהלה בתפילות בבית הכנסת. במחקר הובאה השתלשלות הנהגתם של גדולי התורה בגרמניה, ביניהם הגרי"ד במברגר, הגר"ע הילדסהיימר, הגר"י עטלינגר והרב מאיר להמן, לגבי שילוב מקהלה בבית הכנסת בתקופה בה הונף חרב הרפורמה. ככלל, הובע רצון חזק מטעם הציבור לשלב מקהלה בתפילה כרוח התקופה, ורוב גדולי התורה הסכימו לכך תוך הצבת תנאים הלכתיים ברורים. בהמשך התברר לקהילות היראים בגרמניה כי השירה והזמרה של שירי קודש כוחם יפה כדי לקרב את הנוער לעבודת ה' בבית הכנסת. שירי קודש הולחנו בתווים ונכנסו כמסורת 'צאן ברזל' של החינוך היהודי התורתי בגרמניה.

דוגמא לכך מביא הרב"ש המבורגר שליט"א במאמרו הנ"ל (עמ' רלג):

בשנת תרכ"ז לרגל בחינה פומבית בלימודי קודש לבנות, השמיע [הגאון רבי יעקב יוקב עטלינגר בעל] ה'ערוך לנר' דרשה שהופנתה לבני הקהילה כולה, ולאחר דברי הפתיחה שלו התקיימה הבחינה "שבסיומה שרה מקהלת נערים של בית הכנסת את ששה עשר הפסוקים הראשונים של תהילים פרק קי"ט... מתיאור זה עולה שבבית הכנסת שלו באלטונה, התקיימה בקביעות "מקהלת נערים". ואכן העיד רבי מאיר להמן, שהמקהלה באלטונה הקפידה על כללי ה'כשרות' שהיו מקובלים בקהילות החרדיות הנפרדות של פרנקפורט ומגנצא [עירו של ר"מ להמן].

גם בדורנו ישנם המעודדים לשתף את הצעירים בתור משוררים או חזנים בקטעים מסוימים בתפילה. במהלך המאמר ננסה לבחון מהם גרדי ההלכה בנושאים אלו, תוך עיון בגישתם של רבני גרמניה באותה התקופה.

השאלה המרכזית בה נדון תהיה לגבי ילדים פחות מבני שלוש עשרה. האם מקהלה בבית הכנסת יכולה להיות מרוכבת מ"פרחי הקהילה" - כלומר, מילדים צעירים שאינם בני מצווה, או רק מנערים בוגרים יותר? והאם ילדים יכולים לשמש כשליחי ציבור, כאשר מדובר בשירים או קטעים בתפילה שאין שליח הציבור מוציא את הרבים ידי חובתן?

השאלה שהופנתה לבעל הזכרון יוסף

שאלה בנידון הופנתה לגאון רבי יוסף שטיינהרט רבה של פיורדא¹ שבמרכז גרמניה בשו"ת זכרון יוסף סי' ה', שם נשאל על ידי רבי מנחם אב"ד ק"ק וירונה² באטליה את השאלה הבאה:

עתי חדשים מקרוב באו לערך ט"ו שנים שהנהיגו ממוני בית הכנסת בהסכמת הרב והמורים שהיו בימים ההם, להעמיד שני נערים קטנים אצל הש"ץ אחד מימינו ואחד משמאלו, ובהגיע החזן לפסקא 'מה אשיב לה' מתחיל אחד מן הקטנים לשורר פסוק אחד, והשני אחריו פסוק שני עד גמירא, והקהל עונים אחריהם מה שהם אומרים, או אומרים עמהם בלחש, וכעת נתפשט המנהג גם להעמיד קטנים שאינם בני מצוה, ואפילו קטני קטנים, שעדיין לא הגיעו לחינוך לעשות כנ"ל.

הרב מנחם מוירונה מספר על נסיון להפסיק מנהג זה, דבר שגרם לעימות חריף כנגד הרב (כנראה הוא בעצמו).

בתשובתו המפורטת, אסר הזכרון יוסף בחריפות את הדבר, והביא לכך נימוקים שונים. בתחילה התייחס לעצם העובדה ששינו את מנהג ישראל בקריאת הלל:

ואני תמה עליהם, מה ראו על ככה לשנות מנהג קדום בעניין אמירת הלל והוא מנהג וותיקין וקבוע ברוב ישראל ומוזכר בטור או"ח סי' תכ"ב ושאר פוסקים ראשונים ואחרונים וכן אנו נוהגים היום בכל גלילות ערי אשכנז שאומרים אותו הקהל עם הש"ץ בקול רם זולת הודו ואנא שמזמר הש"ץ והקהל עונים אחריו.

לדעת רי"ש יש לשמור על המנהג שכל הציבור אומרים ביחד בקול את פסוקי ההלל, ולא לשנות שאחד אומר והקהל חוזרים אחריו.

אמנם טענתו העיקרית לשלילת המנהג שנהג בוירונה מופנית כלפי מינוי ילדים שגילם פחות מבר מצווה למשוררים לציבור. בתשובתו הוא מסביר באילו מקרים כן הותר שיתוף קטנים, ומדוע מקרה זה שונה.

נפתח א"כ באופנים בהם שיתוף ילדים מותר.

האופן בו מותר לשתף ילדים

במשנה במסכת ערכין דף י"ג ע"ב איתא: "אין הקטן נכנס לעזרה לעבודה אלא בשעה שהלויים אומרים בשיר, ולא היו אומרים בנבל וכינור אלא בפה כדי ליתן תבל בנעימה".

1 נפטר בשנת תקל"ו.

2 רבי מנחם מק"ק וירונה בצפון איטליה הירבה להפנות שאלות לגדולי ישראל שמלכו מחוץ למדינתו. שאלות רבות נשלחו ממנו אל הגאון רבי יחזקאל לנדא מפראג, והתשובות שקיבל נדפסו בשו"ת נודע ביהודה. בתשובות ה'נודע ביהודה' לא מוצג רבי מנחם כאב"ד וירונה, ויש להניח שבשאלות ששיגר הוא לא הזדהה בתור רב או אב"ד. אמנם במפתח של מהדורת מכון ירושלים, צוין רבי מנחם כאב"ד וירונה.

את מימי היום
הנה ונתתי לי יגלה
הן שלמה שדל אל
מלך עדיג לטוב ה
למנו של הנשמה
הדושים שמו עדי
אלה
בשנת תא לט

בינת דורות

'ממורבוך' - רשימת הנפטרים בקהילת ולצבורג שגרשם בשנת בשנת תצ"ו

מסכתות התלמוד כספר לימוד: ה"קונטרסים" ותקנת המסכת האחידה

הלימוד הבסיסי של צעירים בעם ישראל – תלמידים בדרגות הגבוהות של ה"חדר" ובני ישיבות – היה מאז ומתמיד לימוד התלמוד, הש"ס, ובדרך כלל, לפחות בארצות אשכנז, הלימוד המשולש של 'גפ"ת' – גמרא, פירוש רש"י ותוספות. איננו יודעים כיצד התנהל הלימוד בימים שלפני המצאת הדפוס, בתקופת כתבי-היד, כאשר מספר הספרים היה מצומצם ומחירם גבוה מאוד. האם בידיו של כל תלמיד היה ספר, והאם היו ספרים מיוחדים שנועדו לתלמידים או שהשתמשו בספרים הרגילים, אותם ספרים שהיו בשימוש גם אצל תלמידי חכמים מבוגרים. אך מאז שפשט הדפוס בעולם והלימוד התנהל מתוך ספרים נדפסים, כפי הנראה בדרך כלל לפני כל תלמיד היה ספר, מסכתא מן הש"ס¹. מן המאה הי"ז ואילך יש עדויות רבות כי בישיבות ובחדרים לא השתמשו בגמרות שבמהדורות השלמות של התלמוד, וגם לא במסכתות הבודדות שנדפסו וחזרו ונדפסו פעמים רבות לצורכם של תלמידי חכמים. הבחורים והנערים למדו בגמרות מיוחדות להם, שנדפסו במיוחד עבורם. אפשר לשער כמה סיבות לכך.

א. תלמידים מן השורה אינם זקוקים לכל אותן ההוספות שמדפיסי התלמוד הוסיפו מפעם לפעם במהדורותיהם, כגון מסורת הש"ס, פסקי הרא"ש ופירוש המשניות לרמב"ם, ובודאי לא לחידושי מהרש"א וכיוצא באלו. לעיתים אפילו הסתפקו בפירוש רש"י וויתרו על מקצת מן ה'תוספות' ואף על כולן. לצורך התלמידים ניתן היה להסתפק בהדפסות בעלות תוכן מצומצם, שהיו ממילא גם זולות יותר.

ב. אופי הלימוד של התלמידים הוא אינטנסיבי, לימוד השוחק ומכלה את הספר. נוסף לכך שהמדובר בצעירים ואף בנערים, שאינם מסוגלים להיזהר כראוי ולהקפיד על שלמותו של הספר שנמסר לידם. השימוש במסכת מתוך מהדורה של התלמוד פוגע בשלמותו של הש"ס.

ג. נערים אינם אמורים ללמוד את כל המסכת, ועל כן די להם בכרך שיכלול רק את החלקים הנלמדים מן המסכת. אולם גם תלמידים מבוגרים יותר, ספק אם למדו את המסכתות בשלמותן. רגלים לדבר שבשיעוריהם של ראשי הישיבות לא נלמדו הפרקים האחרונים של המסכתות הגדולות, ועל כך כבר התלונן ר' שלמה לוריא, המהרש"ל². בגמרות שנדפסו

1 החוקרים העוסקים ב'חדר', בתכני הלימוד, בספרי הלימוד, וכיוצא באלו, עניינם בעיקר בשלבים המוקדמים: לימוד הקריאה, החומש והתחלת לימוד הגמרא. ראה, למשל, עמנואל אטקס ודוד אסף (עורכים), החדר, ירושלים תש"ע, במאמריהם של אליעזר מאיר ליפשיץ וחווה טורניאנסקי. לא מצאתי דיון בשלב המתקדם של לימוד הגמרא.

2 המהרש"ל מתלונן שלמדו רק "חצאי מסכתות": "ויש מרבנים... שלומדים כל ימיהם כמו חצאי מסכתות..."

במיוחד לתלמידים מן הסתם לא נכלל חומר שלא נהוג היה ללמוד אותו. ד. לצורך התלמידים די בהדפסות זולות, בנייר פשוט ובאותיות שאינן משובחות. במהדורות התלמוד השלמות השתדלו המדפיסים להוציא מתחת ידם הדפסות יוקרתיות, על נייר משובח, ולעיתים השתבחו באותיות חדשות ובדיו שחורה. לעומת זאת המחיר הזול חשוב במיוחד לתלמידים, כדי שגם אלו שאין ידם משגת יוכלו ללמוד תורה.

באחת המהדורות הראשונות של התלמוד, מהדורת קראקא שע"ו-ש"פ (1616-1620), שהיא מהדורת התלמוד השלמה היחידה שנדפסה עם פירוש רש"י בלבד ובלי 'תוספות', כותבים המדפיסים את הטעמים שהביאום להדפיס ש"ס זה. מהדורה זו לא נועדה לתלמידים דווקא, אך בנימוקיהם של המדפיסים שומעים אנו כמה מן הטעמים המייחדים את המסכתות שנועדו לתלמידים. בשער של מסכת ברכות נאמר כי חוץ מן הטעם הפשוט שש"ס כזה מאפשר לאדם "לצאת ולבא ותלמודו בידו ללמוד ממנו", בהיותו ש"ס בפורמט קטן שנקל לטלטל אותו בדרכים, יש טעמים נוספים: "וגם למי שיש לו ששה סדרים... מדפוס גדול... לא בכל עת יבא להשתמש בהן [כדי שלא יפגע בשלמותן]. ובזה יגיע תועלת רב שיהיו נשארים בקיומם בצורתם ובהוויתם... [וגם] הבחורים והנערים יכולים ללמוד בתוכן, ולא יצטרכו להרבות הוצאות"³. כלומר: הש"ס הפשוט והזול הנוכחי מאפשר שמירה על ש"ס "מדפוס גדול" ויקר, וגם אינו מעמיס הוצאות רבות על הבחורים והנערים.

מטעמים אלו, ואולי גם מטעמים נוספים, נדפסו גמרות שנועדו במיוחד בעבור תלמידים. לגמרות הללו לא היה תוכן קבוע – יש שכללו את כל המסכת ולפעמים רק חלק ממנה, לעיתים היו מצומצמות מבחינת המפרשים שנדפסו בהן ולעיתים היו רחבות יותר, אך הצד השווה שבהן שהיו שונות מאלו שנועדו למבוגרים: לתלמידי חכמים ו"בעלי בתים". התופעה היתה

רבינא ורב אשי כתבו את התלמוד... לד' סדרים, והניחו שני סדרים שאינם נוהגים, כדי שיוכלו להספיק בד' סדרים. ואנו מניחים רובם ומעמיקים במקצת חצאי מסכתות" (מצוטט אצל אלחנן ריינר, 'תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז-הי"ד', כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 69-70). חלק מהדברים אמנם העתיק מהרש"ל מדברים שכתב ר' משה ב"ר חסדאי (ר' משה תקן), אולם ברור שמהרש"ל אימץ את בקורתו זו של ר' משה תקן והפנה אותה לימיו. רוב הקטע הנזכר נמצא גם בים של שלמה, מסכת חולין, הקדמה שנייה, ומשם מצוטט אצל מרדכי ברויאר, אוהלי תורה, הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 88. ברויאר, שם, הערה 15, מצביע על העובדה שבכמה ספרי חידושים על הש"ס תופסים הפרקים האחרונים של כמה וכמה מסכתות הרבה פחות מקום מן הפרקים הראשונים. בתקנות מדינת מורביה (מעהרין) היתה תקנה מיוחדת המחייבת סיום המסכתות: בתקנות ועד גאי ת"י, סעיף י, נאמר: "כל הרבנים התופסי' ישיבה ילמדו על הסדר, ואיזה מסכת שיתחילו יגמרו... וכולם ילמדו מסכת אחת ולא יהי' תורתינו תורת אגודות". ראה: תקנות מדינת מעהרין, התקין והסביר ישראל היילפרין, ירושלים תשי"ב, עמ' 4. על ועד המדינה של מורביה ראה: ישראל היילפרין, יהודים ויהדות במזרח אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 58-59.

3 הציטוט מן השער של מסכת ברכות (ההוספות המבהירות שבסוגריים הן שלי). לתיאור מהדורה זו ראה: רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' פד-פה.

“כאן כושי מוכר גרמני” על צבע עורם של בני ישראל

עור לבן | עור בצבע אשכרוע | עור ורוד | שיער שחור | עור שחור מול עור לבן

עור לבן

על יוסף בן יעקב שנמכר לעבד אומרים חז"ל בכמה מהמדרשים: “בכל מקום גרמני מוכר כושי, וכאן כושי מוכר גרמני”.¹ במדרש ‘שכל טוב’,² נוספה לדברי המדרש הערת שוליים של אחד הסופרים, המפרשת את ענינו של יוסף ברוח זו: “בכל מקום גרמני, פירושו הלבן, מוכר את הכושי, וכאן כושיים מוכרים את גרמני”. כך מבואר גם בפירוש בעלי התוספות:³ “בכל מקום גרמוני מוכר הכושי וכאן כושי מוכר גרמוני, אין זה דבר שיכול להיות, ודאי גנבוהו. גרמוני, פירושו לבן ויפה”.

אף בפיוט לשבת הגדול ‘אומרת אני מעשי למלך’ מאת רבי בנימין בן זרח, נזכר יוסף בתור “חלומות חולם גרמני לקבל מרות”, ואף שהפייטן מתכוין כנראה לציין שיוסף גרם לשיעבוד מצרים, ויש מן המפרשים שמחמת כן העדיפו לגרוס ‘גרמוני’ מלשון גרמא, נראה שהפייטן השתמש דוקא בצורה ‘גרמני’ המרמזת בלשון נופל על לשון גם על תוארו כאיש הלבן הגרמני. אברהם אבינו מבני שם היה, יליד ארם נהריים (אולי העיר כותא).⁴ תרח אביו היה צאצא ישיר של שם בן נח, בן אחר בן, בהפרש של שבעה דורות, ואין לנו מידע על שאר האבות והאמהות שמהם יצא אברהם,⁵ ולא נוכל לדעת אם נתערבו בהם בני יפת.⁶ ברם, חז"ל מציינים את יוסף כגרמני.

- 1 בראשית רבה, פרשה פו ס"ד; ילקוט שמעוני, רמז קמה; מדרש תנחומא מהד' בובר, מבוא, כת"י ג, ס"ז טו.
- 2 בראשית פרק לט.
- 3 על בראשית לז, כח.
- 4 עי' רמב"ן בראשית יא, כח.
- 5 על אמו של אברהם אבינו ע"ה נאמר בספר היובלים (מהספרים החיצונים), מהד' כהנא, תל אביב תשט"ז, פרק יא פסקה יד: “לקח לו תרח אשה ושמה עדנה בת אברם בת אחות אביו”. לפי זה היתה גם אמו של אברהם אבינו מבני שם, כמו תרח. אך חז"ל (בבא בתרא צא ע"א) מוסרים כי “אמיה דאברהם: אמתלאי בת כרנבו” (גם בפרקי דר"א, פרק כו, מובא שם אמו “אמתלאי”, ויש מן הראשונים הגורסים שם “עתריי”, עי' פירוש הרוקח עה"ת, ח"א, בני ברק תשל"ח, עמ' קכו). ולפי זה אין לנו שום מושג על אבות אמו.
- 6 האפשרות שבין אבותיו של אברהם אבינו היו גם בני יפת, אינה מפחיתה מהיחוס שלו, שממילא לא היה משובח מדי. תרח אביו היה עובד אלילים שמסרו לידי נמרוד על שבירת צלמיו כדי שישליכהו לכבשן האש. וכבר דרשו חז"ל: “מי יתן טהור מטמא” [איוב יד, ד] דא אברהם דנפק מתרח”. עי' ספר הזוהר, ח"א, דף קב ע"ב.

אם לא ביקשו חז"ל לרמוז על זיקה אתנית או תרבותית כלשהי לשבטים הגרמניים הארכאיים, ודאי הצביעו בכך על מראה ותווי היכר משותפים, כגון צבע עור בהיר, שהוא סימן היכר 'גרמני' אופייני בעיני חז"ל, כמבואר במשנה: "בהרת עזה נראית בגרמני כהה, והכהה בכושי עזה".⁷ וביאר הגאון רבי אליהו מווילנא הגר"א (ת"ף-תקנ"ח): "גרמוני, זה איש מבני... גרמניא... ובני יפת הם דרים בצפון ורחוקים הם מהשמש, הלכך הם לבנים".⁸ עוד פירש הגר"א: "בגרמני, מן מגוג שהם לבנים מאד".⁹ וכעין זה ביארו מפרשים אחרים,¹⁰ כגון: "בהרת עזה נראית בגרמני כהה... רמז למינים השונים הראשים, 'ראססען' [=גזעים], בצבעונם וטיפם [=וטיפוסם], אשר בני אדם מתחלקים בהם, כנודע האינדא-גרמנים, לבנים הם, והכושים שחורים בעורם ועצמותם".¹¹

היפוכו הגמור של הגרמני הוא הכושי. רבי שמשון ב"ר רפאל הירש (תקס"ח-תרמ"ט) הסביר את משמעותו במקרא:

לשון 'כושי' מצוי... במשמעות טיפוסית. ב"היהפך כושי עורו"¹² – הוא מציין את האדם השחור דרך כלל. ב"הלוא כבני כשיים אתם לי"¹³ – הוא מציין את השפל בעמים: "אפילו הייתם כושים – הלא אתם שלי!". ב"שגיון לדוד אשר-שר לה' על דברי כוש בן-ימיני"¹⁴ – הוא מציין את כל עומק הניגוד שבין מעשי שאול לבין מה שראוי לצפות לו מבן שבט יהודי. אותה השחתה מוסרית דומה להשחתה הפיסולוגית שבהיוולד כושי לשבט יהודי.¹⁵

המגמה המסתמנת מדברי חז"ל וחכמי ישראל היא, שסימני ההיכר האתניים, צבע העור של בני ישראל הקדומים, אינם קרובים לגזע הערבי או הכושי אלא לגרמני והאירופי. על צבע משפחת

7 נגעים פ"ב מ"א.

8 פירוש אליהו רבה, שם. והרחיב דבריו בתפארת ישראל, יכין, מסכת נגעים פ"ב מ"א אות א: "נראית בגרמני. נגע, עזה במראה לובן שבה, אם היא באדם שהוא מארץ גערמאניען, היא אשכנז בלשון לאטינא, דמגומר בני נח התישבו בני יפת בצפון העולם היא אייראפא, ואשכנז היא היותר צפונית בה, ומדאין שם תגבורת השמש, לכן תושביה הם לבנים ביותר, ובני חם התישבו בדרום העולם, היא אפריקא, וכוש הוא עטיאפיען, היא היותר דרומי בה, ומדיש שם התגבורת השמש ביותר, לכן תושבי ארץ כוש הם שחורים ביותר, אולם בני שם התישבו במזרח העולם, היא אזיען, והיא כמול האמצע שבין אפריקא לאייראפא, וארץ ישראל היא קרובה לאמצעית אזיען, לכן תושביה ממוצעים בלבנונית עורם [כל זה מדברי הגאון רב"א בקצת תוספת ביאור]... מסתבר דכמו כושי שהזכיר תנא, נקרא על שם ארצו, כך גרמני על שם ארצו נקרא".

9 הגהות הגר"א למשניות שם שנדפסו בש"ס ווילנא.

10 בית דוד, לחם שמים, תוספות אנשי שם, שם.

11 שני המטות על שולחן ערוך יורה דעה הלכות כבוד אב ואם, לר' נפתלי הלוי, וויען תרמ"ד, עמ' סז.

12 ירמיה יג, כג.

13 עמוס ט, ז.

14 תהלים ז, א.

15 פירוש רש"ר עה"ת במדבר יב, א.

אברהם הבאה למצרים אנו למדים עוד במדרש:

"ויהי כאשר הקריב לבא מצרימה, ויאמר אל שרי אשתו, הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את".¹⁶ כל השנים הללו הוא עמה, ועכשיו הוא אומר לה: "הנה נא ידעתי כי אשה יפת מראה את"? ... רבי זעירא בשם רבי סימון אמר: "הלכנו בארם נהרים ובארם נחור, ולא מצאנו אשה נאה כמותך. עכשיו שאנו נכנסים למקום כעורים ושחורים, אמרי נא: אחותי את [למען ייטב לי בעבורך]".¹⁷

כל עוד התהלכה שרי באיזורי ארם נהרים וארם נחור לא היה צבעה שונה מבני המקום, אך במצרים היא בלטה בצבע עורה הבהיר.

על לבן הארמי, בן משפחתו של אברהם אבינו וחותנו של יעקב אבינו, נאמר שהיה בעל צבע לבן ביותר. בביאור דברי הפסוק:¹⁸ "ולרבקה אח ושמו לבן", מובא במדרש: "רבי יצחק אמר לשבח – פרדוכוס".¹⁹ מהו פרדוכוס? פירש רבי נתן ב"ר יחיאל מרומי בעל 'ספר הערוך' (- ד' תתס"ו): "לבן ביותר, שהיה משונה".²⁰ היה זה כאמור לובן קיצוני.

שלושה גזעים מתוארים ב'פרקי דרבי אליעזר הגדול': "ברך נח ובניו...: ברך לשם ולבניו: שחורים ונאים... ברך לחם ובניו: שחורים כעורב... ברך ליפת ובניו: כלם לבנים ויפים".²¹ כלומר, יש שלוש דרגות צבע: בני חם הגזע הכושי – שחור כעורב, בני יפת הגזע האירופי – לבן ויפה, בני שם הגזע השמי – צבע ביניים שזוף 'שחור ונאה'. צבע עורם של הערבים, שגם הם מבני שם, היה לרוב כהה ביותר, וקרוב לכושים, כפי שמסופר במדרש: "מעשה במלך הערביים ששאל את רבי עקיבא: אני כושי ואשתי כושית וילדה לי בן לבן".²²

בני הגזעים האירופאיים נחשבו בעיני חכמים מישראל ליפים יותר משאר עמי העולם. כך הבהיר רבי יצחק אברבנאל (קצ"ז-רס"ח): "הישוב המדיני חלקו חכמים לשלשה חלקים כנגד שלשה, המה בני נח אשר חלקו מחוזות הארץ בין עצמם, והחלק הראשון נקרא 'אשיאה' [אסיה]... והחלק השני קראו 'אפריקה'... והחלק השליש היא 'איאורופה'... ואמרו שיש בחלק הזה שלשה מחוזות בלבד, שהם: ארץ יון [אחי גומר] הנקראת היום 'אלימאניא' [גרמניא], וארץ צרפת הנקראת 'פראנציאה', וארץ ספרד הם מלכות 'ספאניא'. והחלק הזה מהאירופה [של אותן שלשה מחוזות] הוא ביופי האנשים ומעלתם ושלמות מדותיהם ביתר שאת ומעלה

16 בראשית יב, יא.

17 בראשית רבה, פרשה מ ס' ד.

18 בראשית כד, כט.

19 בראשית רבה, פרשה ס ס' ח.

20 ערוך, ערך 'פרדכוס'.

21 פרקי דרבי אליעזר הגדול, פרק ארבעה ועשרים.

22 מדרש תנחומא, פ' נשא, ס' ז.

על שני החלקים האחרים".²³

עור בצבע אשכרוע

בתקופת חז"ל שכיח היה צבע ה'אשכרוע', לפי עדותו של התנא רבי ישמעאל שאמר: "בני ישראל, אני כפרתן, הרי הן כאשכרוע, לא שחורים ולא לבנים אלא בינוניים".²⁴ המונח הארמי 'אשכרוע' שהיה שגור בפי התנאים, אינו נהיר לנו. האמוראים בתלמוד ירושלמי כבר תהו על טיבו של מושג זה בקשר לגורלות של יום הכיפורים: "ובה שני גורלות, ושל אשכרוע היו, מהו אשכרוע? פסקינן".²⁵ הזיהוי היווני 'פסקינן' גם הוא אינו מבהיר לנו הרבה, כי לרבנו חננאל היתה גירסה אחרת בירושלמי על מילה יוונית זו: "ובה שני גורלות של אשכרוע. מהו אשכרוע? ספקינן".²⁶ כמו כן על המושג בכבלי מסכת עבודה זרה: "הנהו מאני דפקוסנא",²⁷ הביא רבינו חננאל "פירוש 'מאני דפקוסנא', יש מי שאומר כלי עץ ארז, והן תאשור".²⁸

זיהוי יווני זה מקרב אותנו לאחד מעצי הארז הנזכרים בישעיהו: "אתן במדבר ארז שטה והדס ועץ שמן אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדיו".²⁹ על ה'תאשור' הנזכר בפסוק זה נאמר בירושלמי: "ותאשור – פיקסינה".³⁰ זיהוי כמעט שווה נמצא במדרש רבה: "תאשור פקסינן, ולמה קורא אותו תאשור? שהוא מאושר מכולן".³¹ לפי גירסה אחרת באותו מדרש מתורגם "תאשור – פיקסוס".³² בדומה לזה במדרש תנחומא: "תאשור – פקטנין".³³ ולפי גירסה אחרת שם: "תאשור – פקסנין".³⁴ וכך פירש רבי נתן ב"ר יחיאל מרומי בעל 'ספר הערוך' (ד' תתס"ו) את דברי המדרש רבה: "פקסן – ויטע תאשור, פקסנין, למה נקרא שמו תאשור? שהוא מאושר מכל מיני ארזים".³⁵ על פי זה ביאר הפני משה את הירושלמי: "פיקסינה, מין ארז אשר עליהו לא יבול, ויש לו צורת הדס, וכן קורין אותו בלשון יוני.

23 ר"י אברבנאל, מעיני הישועה, מעין ט, תמר ד.

24 ספרא ויקרא יג, ב; משנה נגעים פ"ב מ"א; ילקוט שמעוני, ויקרא, רמז תקנא. על צבע זה כתוב בפירוש המבי"ט על פרק שירה, בשירת הזרזיר: "אמר רבי ישמעאל ישראל הריני כפרתן לא לבנים ולא שחורים אלא כאשכרוע הזה, וגומר, וכשגלו בעונותם אינן ניכרים אלא במה שהם נמולים".

25 ירושלמי יומא פ"ג ה"ח.

26 פירוש רבינו חננאל יומא לז ע"א.

27 עבודה זרה לג ע"ב.

28 ר"ח ע"ז שם.

29 ישעיהו מא, יט.

30 ירושלמי כתובות פ"ז ה"ט.

31 בראשית רבה, פרשה טו סי' א.

32 שם, מהדורת תיאודור-אלבק.

33 מדרש תנחומא, פ' תרומה, סי' ט.

34 שם, מהד' בובר.

35 ספר הערוך, ערך 'פקסן'.

תינוק הנולד ב'שריון' המכסה את פניו

א.

בשולי הסוגיא העוסקת בכלל ההלכתי "היוצא מהטמא - טמא, והיוצא מן הטהור - טהור", נאמר: "אמר רב הונא: עור הבא כנגד פניו של חמור - מותר, מאי טעמא? פירשא בעלמא הוא. אמר לו רב חסדא: תניא דמסייע לך, עור הבא כנגד פניו של אדם, בין חי בין מת - טהור..."¹.

מהו אותו 'עור הבא כנגד פניו' של חמור או אדם?

בניגוד לכמה מן הראשונים הסוברים ש'עור' זה הוא השליא בה היה נתון העופר במעי אמו², מפרש רש"י: "עור הבא כנגד פני חמור, כעין שליא שהחמור נולד בו". וכך בפירוש המיוחס לרבינו גרשום מאור הגולה: "עור הבא כנגד פניו של חמור... כשנולד החמור יש לו עור דק על פניו, כעין שליא, ולא שליא הוא, ואינו דבוק נמי לפניו, אלא כך הוא - בריה בפני עצמו, ופירשא בעלמא הוא..."³. והסכימו להם רוב הראשונים⁴.

מדברי הרשב"א אנו למדים, כי בעוד שכל חמור נולד ב'עור הבא כנגד פניו'⁴, באדם זה קורה רק לפרקים: "עור הבא כנגד פניו של חמור, כשנולד החמור - יוצא על פניו עור אחד, כבגד מסוּּה. ולעתים, שיוצא גם כנגד פניו של אדם"⁵.

1 בכורות ז ע"ב.

2 ראה: תוספות, בכורות ז ע"ב, ד"ה 'עור הבא' (בתוספת התיקונים בגליון 'שיטה מקובצת' שם, ס"ק לב); טור יו"ד, סי' פא, ומשם לשלחן ערוך, יו"ד, סי' פא, סעיף ד. וראה עוד: אנציקלופדיה תלמודית, כרך כג, ערך 'יוצא מן הטמא', ירושלים תשס"ג, עמ' שכז הערה 601, ובכל הנסמן שם.

3 ראה: אנציקלופדיה תלמודית (לעיל, הערה 2), עמ' שכז הערה 598, ובכל הנסמן שם.

4 לדברי הרד"ק, גם דוב נולד ב'עור' כזה, אלא שאצלו הוא עבה יותר וגם עוטף את כל הגוף. ראה פירוש רד"ק להושע יג ח ('אֶפְגָּשׁ פְּדָב שְׁפֹל'), המסביר מדוע המקרא נקט את הדוב כדוגמה לצער על השכול: "אפגשם כדוב שכול, שהרגו בניו, והוא שכול ומר נפש, ואם ימצא אדם או בהמה - יבקעם מהרה. ובזכרו דוב שכול, ולא אמר אריה או נמר שכול, אומרים: כי הדוב כשתלד, תלד כמו חתיכות בשר, כי הוולד מכוסה כולו בהולדו בשליא עבה מאד, והדוב מלחכת השליא וחוחכת מעט כדי שלא תזיק לולד, והיא יגיעה בזה מאד עד שתעביר כל הבשר ויצא הולד. ולפי שטרחה הרבה בו, היא מרת נפש יותר כשיהרגו אותו".

מפירוש רד"ק העתיק כנראה ר' גרשון בר' שלמה לספרו 'שער השמים', מאמר רביעי, ווארשא תרל"ז, דף יד ע"ב, בשם 'חכם אחד מאומתנו כתב'. ובעקבות תיאורו של הרד"ק מתבהר יפה מדוע משורר אלמוני מכנה את הגויים המציקים בשם 'דובה עת לידה', כי באותה שעה היא מרת נפש על יגיעה להעביר כל הבשר העוטף את וולדה. כינוי זה לגויים הרוצים לפרוע ביהודים מופיע בשיר תהלה שנכתב לכבוד ר' יהודה ראש הסדר מקירואן (ידידו של רב האי גאון): "וְלֹאֵל בְּרַ נְמִים / בְּלַעֲוֹנוֹ קָמִים / אֲשֶׁר פִּינֵם הוֹמִים / וְהִבֵּה עַת לְיָהּ". ראה: ע' פליישר, 'שירו של רב האי גאון אל רב יהודה ראש הסדר מקירואן: נסיבותיו וסביבותיו', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 466, שו" 5.

5 שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' תרמט; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' קס. והשווה עוד: שו"ת הרשב"א,

עור זה ש"אינו לא מן הולד ולא מן האם, אלא פירשא בעלמא היא"⁶, נעשה "משכבת זרע של חמור, ונקרש מעצמו ונעשה עור"⁷, ולפיכך הוא מותר באכילה אפילו כשמקורו מבהמה טמאה. נראה ש'עור' זה, שלעיתים נדירות 'יוצא גם כנגד פניו של אדם', הוא אותו קרום הדומה לשק העוטף את העופר בהיותו בְּרֶחֶם. הקרום מורכב משני קרומים הדבוקים זה לזה, ששם המדעי הוא: 'אֶמְנִיּוֹן' (הפנימי) ו'כּוֹרִיּוֹן' (החיצוני). בדרך כלל פוקע קרום זה בעת הלידה, מאלי או באמצעות התערבות חיצונית, העופר יוצא ממנו לאויר העולם, ולאחר מכן נפלט הקרום מן הֶרְחֵם. אך לעתים נדירות, השק לא פוקע והעופר מגיח לאויר כשאותו קרום עוטף את גופו ובעיקר את פניו. במקרה כזה המיילדת 'מקלפת' ומסירה את הקרום מעל העופר ללא כל קושי⁸. כך ממש מבאר ר' אברהם בן הגר"א את המונח "עור היוצא מעור פניו של אדם" הנזכר בתוספתא⁹ גבי עניין אחר: "כנגד פניו של אדם, יש נערים שנולדים ופָּפָה על ראשם ומכסה פניהם, וקורין אותם הַיִּבֵּל..."¹⁰. 'הַיִּבֵּל' זה הוא אותו קרום, הנקרא גם 'שִׁפִּיר'¹¹. צורת לידה חריגה זו מלווה את העופר לכל משך ימי חייו. נכרכו בה סכנה וסגולה כאחת, וכפי שיתבאר בפרקים הבאים.

ח"א, סי' יז, ונראה ששיבוש קל נפל שם מידי המעתיקים, עיי"ש.

- 6 פירוש רש"י, בכורות שם, ד"ה 'מאי לאו', בתוספת התיקונים בגליין 'שיטה מקובצת' שם, ס"ק כה.
- 7 תוספות, חולין סד ע"ב, ד"ה 'שאם ריקמה ואכלה': 'דפרק קמא דבכורות (ז ע"ב), דשרינן הני יאלי דיחמורתא, לפי שהוא זרע האיל שנקרש; וכן עור הבא כנגד פנים של חמור, דמסתברא דהיינו טעמא דשרי משום דאתי משכבת זרע של חמור ונקרש מעצמו ונעשה עור, ומותר, ולא שייך לצורת הולד מידי; ולכך מותר, כיון דמתחלתו בא מחמת השכבת זרע והוא כנבלה מוסרחת ושרי...'. וכעין זה בתוס', בכורות ז ע"ב, ד"ה 'מאי לאו'; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב טו, חלק ה, דף קלא סע"א. וראה גם ספר הפליאה, פרמישלא תרמ"ד, דף כה ע"ג: "ועל התירו עור הבא נגד פניו של חמור, מטעם שדנו אותו פרש בעלמא, כי זה העור אינו נולד מגוף הבהמה". כלומר, שאינו נולד מגוף האם.
- 8 כך נמסר לי מפי מיילדת. יישר כוחה. גם הרב דניאל נשיא (אמרי חמודות על מסכת בכורות, סי' כא, בני-ברק [תשס"ב], עמ' 100-101), מבאר בדרך זו מהו העור הבא כנגד הפנים' לשיטת רש"י וסייעתו, ומה ההבדל בינו לבין השליא' שבלשון התלמוד: "ניתן לומר, כי השליא בנויה משני חלקים, הראשון נקרא 'שורש השליא' או 'תלתולי השליא' וממנו נוצר טבור העופר, והוא החלק העיקרי בשליא המקשר בין העופר לאמו וממונה על חילוף החומרים, אספקת החמצן והזנת העופר, והוא דומה לספוג בעל שורשים ארוכים המשתלחים לתוך דופן רֶחֶם האם, בעומק כזה או אחר, ועליו נאמר 'שליה אסורה, והאוכלה פטור'. ואילו מה שכתב 'עור הבא כנגד פניו של חמור מותר', התכוון לשאר השק המכיל את העופר, ואינו שליא ממש אף-על-פי ששם שליא עליו [ורש"י רמז לזה באומרו: 'עור הבא כנגד פני חמור, כעין שליא, שהחמור נולד בו'], אינו חיוני לקיום העופר, ואינו דומה לשורש השליא, והרי הוא כפירשא בעלמא".
- 9 תוספתא, נדה פ"ד ה"ד: "עור היוצא מעור פניו של אדם, בין חי בין מת, הרי זה טהור ומותר בהנאה"; תוספתא, מהדורת מ"ש צוקרמנדל, נדה, פ"ד, עמ' 644, שו' 35-36: "עור היוצא מעור פניו של אדם, בין חי בין מת, הרי זה טהור ומותר בהנאה".
- 10 פירוש הר"א בן הגר"א, תוספתא שם (הניקוד במקור). וכך בפירושו 'זר זהב ומנחת בכורים' לתוספתא שם: "כנגד פניו של אדם, יש תינוקות שנולדין בפָּפָה על ראשן". למקור זה הפני הרב יעקב אקשטיין, ויישר כוחו.
- 11 ראה י"מ צאנין, מלון עברי יידי השלם, ב (ג-ת), ערך 'שפיר', תל-אביב תשכ, עמ' 840 טו"א: "שפיר, ז' [=לשון זכר]. עובר-הייבל; עמבריאן-בלאָד".

העשור האחרון בחיי הקהילה החרדית במגנצא תרפ"ט-תרצ"ט (1929-1939)

אחת מקהילות הקודש שנכחדו בשנות השואה היא קהילת מגנצא (מיינץ Mainz). שריד ופליט לא נשאר מהקהילה עתיקת היום. הרבה כבר נכתב על תולדותיה בעבר, על הגאונים והפייטנים שיצאו ממנה, אבל על קורות הקהילה בשנים האחרונות לקיומה לא נכתב כמעט כלום, על כן באתי למלא את החסר ולתאר את חיי הקהילה האורתודוקסית שכונתה (I. R. G.) Israelitche Religionsgesellschaft, או 'קהל עדת ישורון'¹, שהיתה חלק מהקהילה הכללית², כפי שחוויתי אותם בימי נעורי. סבי החבר יחזקאל כהן ובניו עסקו רבות בצרכי ציבור באמונה, בתוך הקהילה וגם מחוצה לה, הודות לכך שמעתי וראיתי דברים שנער צעיר לא תמיד ער להם. כתבתי את הדברים בעיקר למען בני משפחתי³. ואני מודה לחונן לאדם דעת שחנן אותי בזיכרון והעניק לי בריאות הגוף והנפש לעת זקנתי.

צבי בן אבי מורי ר' יעקב הכהן⁴

- בתוכנייה לחנוכת בית הכנסת ביום כ"ד אלול תרט"ז, צויין השם 'בית תפילת ישראל'. אמנם בין הספרים שנשארו במיינץ יש כמה ספרים שכתוב בהם בכתב יד: 'עדת ישורון מגנצא'. נראה לי שהשתמשו בשם זה עד לרישום של ה-Israelitche Religionsgesellschaft.
- משנת תרל"ו (1876) התאפשר ליהודים האורתודוקסים בנסיכות פרוסיה להיפרד מהקהילה הכללית ולהתקיים כקהילה אוטונומית. אך בשאר אזורי גרמניה, כולל בנסיכות הסן בה שוכנת קהילת מיינץ, נותרו האורתודוקסים חלק מהקהילה הכללית הליברלית. מבחינה משפטית, 'קהל עדת ישורון' במיינץ היתה רק 'חברה דתית'. למרות זאת פעלה 'החברה הדתית' רבות במגוון תחומים כקהילה מפוארת בישראל. [ש"ק]
- דברי עורך המאמר, שלמה בן הרב דוד קאטאנקע הלוי מלונדון:
ב'ירושתנו' ספר שיש (תשע"ב), עמ' קסא-רו, פרסמתי מאמר בשם 'מנהג ק"ק מגנצא בסדר התפלה ונוסחאותיה' מאת מוה"ר יונה ב"ר שמואל בונדי רב ואב"ד קהל עדת ישורון מיינץ. בעקבות כך נודע לי על מאמרו המקיף של ר' צבי כהן, וראיתי לנכון לפרסם את מאמרו ולהנציח את חייה הרוחניים וגם את ההיסטוריה של קהילה מופתית זו. היה צורך לערוך את המאמר שנכתב לחוג משפחתו של המחבר ולהתאימו לפרסום נרחב. במשך יותר ממחצית השנה עבדתי יחד עם ר' צבי כהן, ביררנו וליבנו יחד פרטים שונים, ור' צבי ליטש והוסיף לערוך את המאמר כולו. תמיד ענה לשאלותי במהירות ובפרטנות, והוספתי ברשותו האדיבה את מסקנות הבירורים וההוספות הללו. הוספתי עוד הערות שוליים קצרות, רובן ביבליוגרפית ומיעוטן מקורות למנהגים המוזכרים, וחתמתי בסופן: ש"ק.
- חובה נעימה היא לי להודות ממעמקי הלב לר' צבי כהן, על סבלנותו הברוכה ולבו הרחב. בנוסף עלי להודות לר' דוב יהודה הייבין ממלבורן – אוסטרליה, הוא יידע אותי על קיומו של מאמר זה, והמריציני להתקינו לפרסום. כמו"כ מסר לי תמונות מביקורו במיינץ באביב תשע"ב, והן מתפרסמות להלן באדיבותו. מחבר המאמר, ר' צבי כהן (Cahn), נולד במיינץ למשפחה ידועה בקהילתו, ממנהיגות הקהילה. אביו היה ר' יעקב בן החבר יחזקאל הכהן (ראה להלן הערות 8, 10). דודו (אחי אביו) של ר' יעקב היה הרב ד"ר מיכאל בן החבר

צעדים ראשונים

בניסן תרפ"ט (1929) נכנסתי לבית הספר 'בונדי'⁵ ('בונדישולה') של הקהילה. הייתי נמוך-קומה ולכן הושיבו אותי בספסל הראשון. התנחמתי בכך שלצידי ישב אבא הורביץ⁶, שהיה נמוך ממני. באותה שנה נפטר הרב יונה בונדי זצ"ל⁷, ששימש גם כמנהל בית הספר, ולכן נכחו בפתיחת שנת הלימודים חברי ועד בית הספר של הקהילה, ואבי בתוכם⁸. דבר זה הקל עלי את מעבר היום הראשון ללימודים.

תלמוד תורה קהילתי

בבית הספר לימדו ארבעה מורים. לאחר ארבע כיתות יסוד, עברו רוב התלמידים ללמוד בבתי ספר תיכוניים. התלמידים המעטים שנשארו ללמוד עד כיתה ח', למדו כולם בחדר אחד,

- נפתלי הכהן, רב ק"ק פולדה והמחוז במשך כשבעים שנה, תר"ט-תרע"ט (1849-1919), ומלפנים כיהן שנה אחת ברבנות ק"ק סאמטר (פוזן). אביו נישא בתמוז תרע"ג (1913) למרת מעטא בת ר' מאיר בן הרב יוסף כהן אלטמן, ראש קהל עדת ישורון בקרלסרוה (ראה אודותיו ב'ירושתר', א [תשס"ז], עמ' רפח), ובנישואין שניים למרת יטטי איכנהויזר מפירודא (Fürth) שבדרום גרמניה. בנם השני הוא ר' צבי לאי"ט שנולד בתרפ"ג (1923).
- בשנת תרצ"ט (1939), לאחר 'ליל הבדולח', קיבל הזמנה משיבת גייטסהד (אנגליה) להצטרף ל'קינדרטרנספורט' (תוכנית הצלת ילדים לאנגליה), וכך הגיע לגייטסהד, בה למד כבר אחיו שמעון שיצא לאנגליה לאחר פסח תרצ"ט. בדרך נס קיבלו הוריו זכות לנסוע דרך איטליה לארץ ישראל. שני האחים הפליגו מאנגליה בעשרה בטבת ת"ש ולאחר שבועיים הגיעו לנמל חיפה. האוניה הורידה את הנוסעים בסירות קטנות בפתח הנמל והפליגה לדרכה. רוב בני המשפחה הקרובה היו בארץ, ורק אחותו נשארה בשווייץ.
- ר' צבי למד בשיבת קול תורה בירושלים. בתש"ח נישא ונולדו לו שלושה בנים ושתי בנות. הוא היה בעל משק חקלאי במושב שדה-אילן והמשיך במסורת משפחתו בהיותו עוסק כל השנים בעניני ציבור, ובמיוחד בענייני בית הכנסת ובקשר עם הרבנות. כבר בתשי"ג עבר הזוג הצעיר לבית כהן להתגורר בכפר פינס, ובמשך השנים פעלו להקמת מועצה דתית אזורית, כשר' צבי כהן זכה להיות יושב ראש המועצה-הדתית-אזורית מנשה. אשתו נפטרה בתשע"א, וזכתה לראות בחייה נחת מבניה, נכדיה ונינה ההולכים בדרך התורה ב"ה.
- 5 השם הרשמי של בית הספר בונדי היה Unterichtsanstalt der Israelitischen Religionsgesellschaft. וכונה 'בונדישולה' - בית הספר בונדי - על שם ר' יונה בונדי שפעל רבות למען בית הספר, וזה היה עיסוקו העיקרי לצד תפקידו כרב. הרב מאיר להמן הותיר בזמנו את הניהול היומיומי של בית הספר למורה ר' מוריץ פולד, הוא עצמו ייצג את בית הספר כלפי השלטון וגם לימד בו.
- 6 ר' אברהם הלוי הורביץ (נפטר תשס"ד) עלה עם הוריו לארץ ישראל בשנת תרצ"ד (1934) בערך. נכד רבה של ק"ק דיסלדורף ר' יעקב הלוי הורביץ, ונשוי לאחותו של הגאון ר' שלמה זלמן אויערבאך. תלמיד מובהק של הגאון ר' אברהם ישעיה קרליץ בעל 'חזון איש', והגאון ר' יעקב ישראל קניבסקי שלמד עמו בחברותא יום יום במשך כשלושים שנה. שימש כמשגיח בשיבת 'תפארת ציון' בבני ברק, ומחבר 'דבר הלכה' ו'אורחות רבינו'. [ש"ק]
- 7 יש להדגיש כי ב'קהל עדת ישורון' מיינץ שירתו בקודש שני רבנים בשם הרב יונה בונדי: הראשון הוא ר' יונה (יונס) בונדי (בנו של מוה"ר שמואל בונדי, שנולד בתקע"ח, 1817), בו בחרה הקהילה בשנת תר"ן (1890) אחרי פטירת הרב להמן, והוא שימש כרב תקופה קצרה עד לפטירתו בתרנ"ז (1896). לאחריו שימש ברבנות אחיינו מוה"ר ד"ר יונה (יונס) בונדי (שנולד בתרכ"א, 1861), בנו של ר' מאיר (מרקוס) בונדי, ששימש בקודש מתרנ"ז (1896) עד לפטירתו בתרפ"ט (1929). וכמובן הרב בונדי "השני" הוא שנזכר כאן. [ש"ק]
- 8 אבי מורי ר' יעקב בן החבר יחזקאל הכהן נולד במגנצא י"ח במרחשון תרמ"ד (1884), ונפטר בירושלים כ"ג בסיון תשל"ה (1975).

והמה בכתובים

לתעלומת ייחוס מנהג כיסוי השופר בשעת ברכות לב"ח ולשל"ה

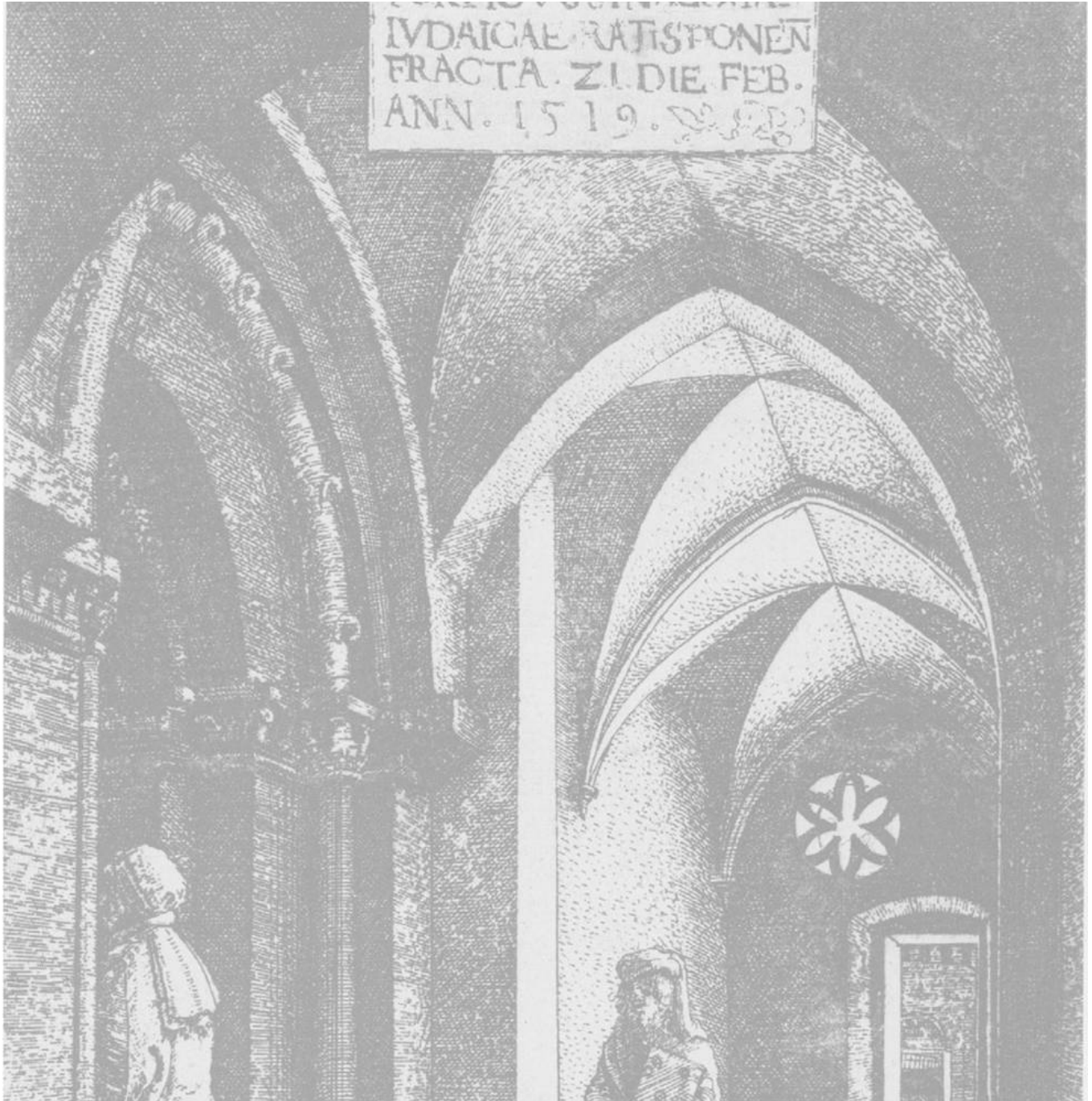
בירושתנו, ספר חמישי תשע"א, עמ' קלז-קסא, נדפס מאמר נפלא ומאלף מהרב יחיאל גולדהבר, "מנהג כיסוי השופר בשעת ברכות".

בדבריו עוקב אחר שורשי המנהג, ומראה שהן בחיבורי הראשונים והן בספרי הפוסקים המוקדמים, אין זכר למנהג זה. אלא הופיע לראשונה בהגהות ל'ספר המנהגים' לר' אייזיק טירנא שנדפס בפראג תכ"ח ותמ"ג: "צריך התוקע לכסות השופר בשעת הברכות", ואילו בדפוסים הראשונים של 'ספר המנהגים' הלשון: "יכול לתקוע ולנסות השופר בשעת ברכות", או כיוצ"ב. ומראה שם שנוסח מהדורת פראג תכ"ח הנ"ל, לא בא אלא לאחר כמה גלגולי נוסח בדפוסים 'ספר המנהגים', והוא תיקון ועיבוד נוסח דפו"ר המוקשה.

עוד הוסיף שם, דכיון דעל על, עד שבהמשך חדר המנהג לספרי הפוסקים, כשהראשון הוא 'אליה זוטא' הנדפס לראשונה בפראג תמ"ט (סימן תקצ"ג): "צריך התוקע לכסו" השופר בשעת ברכות (הג"מ)". והיינו כנוסחת 'הגהות מנהגים' דפוסי עירו פראג, תכ"ח ותמ"ג הנ"ל. ומכאן ואילך נכנס ליתר ספרי האחרונים, כשבמהלך הדורות וההעתקות נשכח ונעלם מקור המנהג, והיו אף שייחסוהו בטעות לב"ח, לשל"ה או לבעל סדר היום, והוסיפו ונתנו לו טעמים רבים ומגוונים, עד שפשט בכל ישראל. אמנם הגם שהקיף שם הענין מכל צדדיו בדעת ותבונה רבה, הניח מקום פנוי בנקודה זו של השתלשלות המנהג בספרי הפוסקים ובייחוסו המוטעה, והדברים הבאים כאן בס"ד הינם תוספת והשלמה למאמר הנ"ל:

א. בעמ' קמג, לאחר הביאו דברי 'אליה זוטא' הנ"ל, כתב: "המקור השני בספרות ההלכה הוא בהוספות 'מהדורה בתרא' שנוספו לספר 'קיצור של"ה', מהדורת אמשטרדם תס"א, והפעם בשם הב"ח!". והכוונה להאמור שם, דף פ"ט ע"ב: "צריך התוקע לכסות השופר בשעת הברכה ובין כל סימן וסימן. ב"ח". אמנם באמת דברים אלו מופיעים כלשונם ובשם הב"ח, מספר שנים קודם לכן, במהדורתו השנייה של 'קיצור של"ה', פיורדא תנ"ו, דף פ"ג ע"ד. זאת ועוד, קדם לו לבעל 'קיצור של"ה' בזה, הספר ההלכתי 'גן נטע' על ש"ע או"ח, נדפס לראשונה בפראג תנ"ה, שבסימן תקצ"ג העתיק לשון 'אליה זוטא' הנ"ל, והוא מקורו של 'קיצור של"ה' [עוד על כך באורך להלן].

ב. עוד שם, הערה 14, אודות 'קיצור של"ה': "רבי יחיאל מיכל עפשטיין בעל 'קיצור של"ה' הוציא לאור מהדורה ראשונה בשנת תמ"א, ושנייה בתנ"ג. לאחר פטירתו נדפס על ידי המוציא לאור בשנת תס"א, בתוספת מרובה על העיקר בשם 'מהדורה בתרא' (כפי שמפורש בדף השער), ושם נוספה פסקה זו". חילוף ספרים ומהדורות יש כאן. כי בשנת תמ"א אכן יצא לאור בפפד"א קיצור ספר 'שני לוחות הברית' בשם 'מצרף לכסף', לר' שמואל בן יוסף הלוי צורף, אך ספר 'קיצור שני לוחות הברית' המפורסם לר' יחיאל מיכל אפשטיין לא נדפס לראשונה אלא בפירדא תנ"ג, כשבמהדורה זו דברי השל"ה הינם בסיס ויסוד הספר, בתוספת הגהותיו של המחבר.

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחו"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ד

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק בהגנסבורג - ציור משנת רע"ט

לוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשע"ד

תשרי

ערב ראש השנה

אחר תפילת שחרית ואחר תפילת מנחה (וכשמתפללים סמוך לשקיעה, לפני מנחה), מזכירים בהכרזה את הצורך לעשות עירובי תבשילין.

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכיפורים. בדורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית – לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדיש יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

להלן גירסאות התפלה בכל עשרת ימי תשובה:

וְכָתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּנֵי בְרִיתְךָ (בלא המלה 'כל'); בְּסִפְּרֵי חַיִּים וְכוּלִּיהָ לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא אנחנו) וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְלְשָׁלוֹם (בלא המלה 'טובים').

סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשָּׁלוֹם, בְּמִקוֹם הַמְּבֹרָךְ אֵת עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל בְּשָׁלוֹם; בְּסוּף קִדִּישׁ וּבְסוּף הַעֲמִידָה אוֹמְרִים אֵת הַנוֹסַח הַרְגִּיל: עֲשֵׂה שָׁלוֹם (בלא הוֹסַפְתָּ ה"א הַיְדִיעָה – 'השלום').

אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּלֵה דְבָר וְחַרְבַּ וְרָעַב וְשָׂבִי וּמִשְׁחִית וּמַגְפָּה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ; אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּתַכְנוּ פְּתַכְנוּ בְּסִפְּרֵי מַחֲלָה וּפְלִיטָה (ולא 'סליחה ומחילה').

להלן גירסאות התפלה בימים הנוראים:

וְאֵז צְדִיקִים יָרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים'); וְנִאֲמַר וַיִּגְבַּהּ ה' צָבָ-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'פְּתוּב וַיִּגְבַּהּ').
וְדַבְּרָךְ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת'); בְּתַחֲלִיל הַקְדוּשָׁה אַחֵר כָּל סִילּוֹק: פְּתוּב וְקָרָא זֶה אֵל זֶה (בלא המילים 'על יד נביאך'); בְּמוֹסֵף ב'וּמְפָנֵי חֲטָאֵינוּ': שְׁנִשְׁתַּלַּחַה (ולא 'השלוחה'); וְחַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָנוּ (ולא 'ותערב עליך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', מי כמוך, 'וכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'וכתוב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים' לפני הש"ץ.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בכרכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן, נאמר על ידי החזן בקול רם, ומה שמצוין בו לאמירת הקהל, נאמר על ידי הקהל.

לעתים, חזן אומר את חלקו הראשון של החרוז, וקהל עונה את חלקו השני. מקפידים על כך בפיוטים וכל